

A szabadság egy rejtett dimenziója

Ezt a tanulmányt Budapesten élő szerzője 1976 őszén juttatta el Párizsba, hogy ott az 1956-os események huszadik évfordulója alkalmából tartott magyar-lengyel tudományos konferencián felolvasásra kerüljön.

A szöveget rövidített formában leköszölte a párizsi *Esprit* 1977. januári száma. Teljes szövege franciául megjelent a szóbanforgó konferencia anyagát tartalmazó kötetben («1956 Varsovie-Budapest: la deuxième révolution d'octobre», Seuil, Párizs, 1978.) A magyar szöveg első ízben a párizsi *Irodalmi Ujság* 1976 november-decemberi számában jelent meg.

Aki a két világháború közötti Magyarország társadalmát és politikai viszonyait csupán a mai magyar hivatalos történetírás munkáiból ismeri, könnyen arra a megállapításra juthat, hogy a második világháborúba belépő, illetve a háború végén a felszabadulás küszöbére jutott ország egyfelől pusztán az éhező, pauperizált agrárproletariátus (egyes történészek szavaival: «agrárszegénység», az ismert publicisztikai terminológiával: «a három millió koldus») és az ipari munkásság mindent átfogó tömegeinek, másfelől a maroknyi tőkés és földbirtokos uralkodó

osztálynak, valamint az ezt kiszolgáló, szintén maroknyi középosztálybeli («úri») rétegeknek a társadalmá volt, s hogy az ország döntő fontosságú belpolitikai eseményei kizárólag a proletariátus és az uralkodó osztály közötti akciókra, az első sorban a kommunista párt által képviselt munkásmozgalomra és az uralkodó osztály munkás-üldözéseire korlátozódtak.

Ennek a társadalomképnek ideológiai és politikai tendenciája, apologetikus jellege, a jelent igazoló implikáciműzsonban nyilvánvalóak. Ha ugyanis ez a társadalomkép igaz, ha a magyar társadalom döntő, sőt szinte kizárólagos tömegeit a kizsákmányolt és elnyomorodott mezőgazdasági és ipari proletariátus adja, s velük szemben csupán egy maroknyi kizsákmányoló, uralkodó osztály áll, mi sem természetesebb, mint a proletariátus forradalmi hatalomátvétele, mi sem következik szerveesebben, inherensebben a magyar társadalom jellegéből és a két világháború közötti történetéből, mint az 1947-ben kibontakozó, 1948-49-re lezáruló s természetesen «az ország alapvető tömegei által óhajtott és támogatott politikai-társadalmi fordulát.» Ha ez a társadalomkép igaz, a belső társadalmi erők játékának szükségszerűen kellett a kommunista párt szigorú hatalmi monopóliumához vezetnie, s a hatalomátvételhez a második világháború befejezésekor kialakult külső, nemzetközi erőviszonyok csupán a kedvező feltételeket teremtették meg. Ebből a társadalomképből mi sem következik logikusabban, mint a proletariátus nevében és érdekében hatalmat gyakorló egypárturalom, hiszen kívülle nem létezik számottevő politikai erő és érdekkifejezés. S végül az is nyilvánvaló a fenti történelem- és társadalomkép alapján, hogy miután - a forradalmi hatalomátvétel következményeképpen - megdöntötték és eltávolították a volt uralkodóosztályt, a népi demokrácia társadalmában nem maradt más, csupán a munkásság homogén tömege s a vele szövetséges dolgozó (szövetkezeti) parasztság, az úgynevezett «egységes paraszti osztály» ugyancsak homogén tömege, s e két szövetséges osztály, érdekkifejezőjük, a kommunista párt vezetésével «diadalmasan» halad előre a szocializmus építésének útján.

Ez a társadalom- és történelembemutató azonban a valóságnak - sok egyéb között - egy döntő fontosságú mozzanatát tudatosan elhallgatja, s ezzel a két világháború közötti, még inkább a második világháború utáni magyar társadalom szerkezetét lényegében hamisítja meg. A magyar társadalom döntő tömegeit ugyanis a társadalom gazdasági-szerkezeti elmaradottsága ellenére már a két világháború között is, de különösen az 1945-47-es földosztás után az újbirtokosokkal is megnövekedett létszámú kispolgári-polgári középrétegek alkották. Mindennek bizonyításához elégséges az 1949-es népszámlálás foglalkozási adatait áttekinteni. Magyarországon kereső és eltartott népessége 1949-ben némi kerekítéssel 9 millió 200 ezer fő volt. Ebből a munkások és eltartottaik száma mintegy 3 millió 400 ezerre rúgott. Ez utóbbi számot azonban célszerű legalább két tekintetben pontosabbá tenni. Egyrészt: a mezőgazdasági és ipari proletariátus soraihoz kell számolni annak a 6 és félszázézer (eltartottakkal és segítő családtagokkal együttesen számított) birtokos parasztnak - akik 0-3 kh-as birtokokkal rendelkeztek - kb. egyharmadát, kb. kétszázézer főt. Ezek birtoka ugyanis a megélhetést nem vagy csak alig biztosította, ezért mindenképpen bér munkát kellett vállalniuk. Másrészt: a fenti számból le kell vonnunk a magánkiszármazásban és kiskereskedelemben alkalmazott segédek és eltartottaik kb. 300 ezres tömegét, mivel ezek életmód és aspirációk tekintetében inkább az önálló iparosokhoz és kereskedőkhöz, mint a proletariátushoz álltak közel. Ennek a - némileg elnagyolt - számításnak az eredménye azt mutatja, hogy a szoros értelemben vett munkásosztály mintegy 3 millió 300 ezer főre rúgott, az összes népesség alig több mint *egyharmadára*. Ha a volt uralkodó osztályok és a hozzájuk szorosan kapcsolódó - az államgépezetet fenntartó és működtető - középrétegek összes létszámát 50-60 ezerre becsüljük, (vagy akár bőkezűbben 90-100 ezerre, az összlakosság 1 %-ára is): a mezőgazdasági és ipari munkásság és a - valóban maroknyi - uralkodó osztály között ott találjuk a hazai történetírás által agyonhallgatott, a történelemből és a társadalomból ver-

bális műveletekkel «kiiktatott» polgári középrétegek mintegy 5 millió 800 e tömegét, az össznépesség alig kevesebb mint *kétharmadát*.

Ez a polgárság természetesen nem volt homogén. Legnagyobb rétegét a kis- és középbirtokos parasztság (segítő családtagokkal és eltartottaikkal) mintegy 3 millió 800 ezres tömege alkotta. E mellé sorakozott fel a kb. 1 milliónyi kisiparos és kiskereskedő réteg, valamint az ugyancsak egy milliónyi alkalmazotti és értelmiségi réteg. Nyilvánvaló, hogy ez a polgári Magyarország nemcsak egzisztenciájában, de aspirációiban, pvtikai követeléseiben és törekvéseiben ugyancsak igen sokrétű volt, s a proletariátushoz közelálló, vagy reménytelenül szegény rétegei ugyanúgy voltak, mint gyarapodó és a társadalmi-gazdasági haladás élvonalában álló elitje. Az is nyilvánvaló azonban, hogy az - egyre gyarapodó - polgári Magyarországnak ezek a tömegei (a fasizmusnak behódoló minoritástól eltekintve) túlnyomórészt egységesek voltak a szabad magánvállalkozás támogatására, a polgári demokratikus szabadságjogok kivívására és egy - a lehetőségekhez mérten - önálló magyar külpolitika megvalósítására való törekvésükben.

A polgársághoz hasonlóan természetesen a munkáosztály sem volt tagolatlan, nem volt egyszerűen a «hárommillió koldus» homogén tömege. Nem volt elsősorban azért, mert legnagyobb, legszegényebb, valóban szégyenletesen és fájdalmasan nyomorúságos és elesett rétegei, a szabolcsi és viharsaroki agrárproletárok és a munkanélküliségtől, gazdasági pangástól sújtott ipari munkások mellett voltak tűrhetően vagy jól prosperáló elit-csoportjai, és nem is kis csoportok. Nem volt homogén másodsorban azért, mert a kommunista párt számára jól hozzáférhető és mozgósítható, koncentrált tömegei (az alföldi mezővárosok agrárproletárjai, Csepel, Újpest munkássága, a győri, ózdi, miskolci, salgótarjáni, mecseki, tatai ipar- és bányavidékek munkásai) a túlnyomóan szétszórt többséghez képest viszonylag kevesen, kb. egy- másfél millióan voltak. Nem volt homogén harmadszor (de nem végső soron) azért sem, mert a munkás-

osztály még ipari vagy agrárproletár gócokba koncentrált fele is jelentős részben nem a polgári társadalom keretein kívül, hanem e keretek között, a szociáldemokrácia szellemének megfelelően látta megvalósíthatónak a magyar haladást.

Az alapvető társadalmi rétegek politikai súlyára és aspirációira vonatkozó, imént vázolt képet jól tükrözik a felszabadulás utáni jelentősebb politikai pártok választási eredményei és politikai-társadalmi programjai. Mindenekelőtt: az 1945-ös és 1947-es választások, ahol a kommunista párt - kerekítve - 17 %-os illetve 22 %-os választási eredményt ért el, jól mutatják, hogy a kommunista párt sohasem rendelkezett a szavazók alig több mint egyötödénél nagyobb saját tömegekkel, s pusztán ezekre a belső politikai erőforrásokra támaszkodva sohasem lett volna képes megszerezni és megtartani a kizárólagos politikai hatalmat. Másrészt a polgári és kispolgári tömegek pártjai: a kisközgazdák pártja és a szociáldemokrata párt 1945-ben az összes szavazatok kb. 74 %-át, 1947-ben a kisközgazdák pártja és utódpártjai valamint a szociáldemokrata párt együttesen a szavazatok kb. 70 %-át kapták. Azaz a szavazók döntő többsége világosan kifejezte, hogy még a Függetlenségi Frontba tömörült pártok demokratikus programját (a földreform és a kezdeti államosítások védelmét, az újjáépítési tervet) sem kizárólag a kommunista párt programjának értékeli és nem a kommunista párt hatalmi monopóliuma keretében kívánja megvalósítani.

A kisközgazdák pártjának és a szociáldemokrata pártjának, mint alapvetően a polgári Magyarország érdekkifejezőinek felszabadulás utáni programjai pedig világossá tették, hogy az újjáépítés befejezése után teret kívánnak engedni a szélesebb körű magánkezdeményezésnek, a gazdasági és eszmei-politikai pluralizmusnak: azaz folytatói kívánnak lenni a polgári Magyarország folytonosságának s céljuk egy demokratikus, gazdag ország ilyen keretek között való felépítése.

1948-ban, a döntő politikai fordulat (azaz a kommunista hatalomátvétel) pillanatában tehát két alapvető politikai erő állt egymással szemben. Az *egyik* a mai magyar

történetírás által agyonhallgatott polgári Magyarország folytonosságát kívánó agrár- és egyéb polgári tömegek ereje. E tömegek alapvető gazdasági és politikai érdekei a gazdaság kulcspozícióinak (bányák és legnagyobb monopóliumok, nagybankok) államosítása mellett a magánkezdemenyezés fenntartásához, a szomszéd népekkel való jóviszonynak a szuverénítés érvényesítése melletti biztosításához, a szabad gazdasági és politikai érdekkifejezés lehetőségéhez, a polgári szabadságjogok valóságos gyakorlásához, a polgári demokratikus fejlődés sok évtizedes lemaradásának bepótlásához stb. fűződtek. A *másik* politikai erő a munkásság egy részének a kommunista párt mögé felsorakozott és általa vezetett tömege volt. Ez a tömeg, vagy méginkább: ez a párt - a kommunista munkásmozgalom nemzetközi összefüggései által meghatározottan - az ország sztálinista típusú szocialista átalakítását tűzte ki céljául, azaz a teljes hatalom megragadását és kizárólagos birtoklását, minden - szocialista vagy nem szocialista - ellenzék vagy elhajlás brutális elnyomását, s a társadalomnak a primitív népi demokratikus séma szerinti átalakítását: a munkásosztály az államosított és saját irányítása alatt álló gyárakban, a parasztság az önként létrehozott termelőszövetkezeti nagyüzemekben termeli a «javak bőségét». Ebben a sémában a polgárság önálló érdekkifejezéséről, önálló politikai szerveiről szó sincs, a polgárság számára nincs más perspektíva, mint a fejlődő nagyipar vagy a mezőgazdasági és ipari szövetkezeti nagyüzemek munkaerőtartalékának lenni.

Mint a magyar történelemből ismeretes, az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a második politikai erő elképzelése valósult meg, méghozzá nem a kétféle érdeknek, elképzelésnek a polgári vagy akármilyen demokrácia érdekközvetítő mechanizmusában való egymásrahatása, hanem az előző érdek teljes mértékű és feltétlen alávetése révén. Ehhez az alávetéshez nem pusztán a *belső* erőviszonyok játéka vezetett. A második világháború utáni magyar társadalmi struktúráról mondtak alapján nyilvánvaló, hogy nem is vezethetett. A kommunista párt hatalomátvétele és 1949 és 1953 közötti érdekme-

valósítása csakis a belső polgári erőknél hatalmasabb *külső* erők beavatkozása révén vált lehetővé.

Mégis, a külső erők jelenlététől és akcióba lépésétől a tények még tények maradnak. Az 1947-48-as hatalomátvétel után a kommunista párt vezetésével a legkülönbözőbb kényszerítő és terelő mechanizmusok működésbe hozása révén a magyar társadalom hatalmas átrétegződése, átstrukturálódása következett be. Ennek az átrétegződésnek vonzási centruma az extenzív módon fejlesztett ipar (elsősorban nehézipar) volt. Az ipar telhetetlen és kielégíthetetlen molochként nyelte el a mezőgazdaságból a tagosítás, az erőszakos szövetkezetszervezés és a kötelező beszolgáltatás miatt vagy az elől eláramló polgári népességet, az egzisztenciájukból abszurd adókkal és forgalmi rendszabályokkal, gyakran pedig közvetlen rendőri zaklatással kiűzött kisiparosokat és kiskereskedőket, és a középrétegek «egyéb» tagjait: a munkás és a «kapitalista» besorolásúak között verbális módon is «egyéb» vagy «X»-es kategóriájúnak tekintett tömegeket. A külső erők által támogatott és lehetővé tett - formai jegyeiben egyfajta hódító gyarmatosításhoz hasonló - hatalomátvétel, mely önmagát mint a túlnyomó tömegekkel rendelkező proletariátus forradalmát tekintette, valójában ily módon teremtette meg *utólag* - legalább számszerűleg - a korábban nem létezett és hatalma fiktív alapját képező, túlnyomó tömegű munkásosztályt.

Az is igaz viszont, hogy az ezen az úton létrejött új társadalomstruktúra nem szüntette meg az alapvető tömegek polgári (kispolgári) jellegét, csak átrendezte és «terepszínűre» festette őket. Ezek a - hajdan szociáldemokrata vagy kigazda érzelmű - társadalmi rétegek a munkásosztály külső burkát, jelmezét magukra öltve is megtartották eredeti beágyazottságukat, korábbi egzisztenciájukkal (a földdel, a kézműiparral vagy kisiparral, a szakszerű műveltséggel stb.) való kapcsolatukat s az erre alapozott aspirációikat: a kezdeményezés lehetősége, a rátermettséggel és teljesítménnyel arányos jövedelem és az ezen az alapon növekvő fogyasztás iránti igényüket. A polgári Magyarország társadalmi erői nem szűntek meg

létezni, csupán átmenetileg leszorultak egy amorf, szervezetlen és zilált elfojtottság wépotába, de tudni lehetett, hogy mihelyt - akár a külső erőviszonyok változása, akár a belső megosztottság révén - meggyengülnek az 1948-as fordulatot végrehajtó erők, a polgári, vagy még pontosabban fogalmazva a polgári aspirációjú tömegek felett vagy elveszítik a kontrollt, vagy kompromisszumra kényszerülnek velük.

A kontrollvesztés illetve kompromisszumkötés hamarosan be is következett. A sztálinista ihletésű, de legalább is mindenképpen a szovjet pártra tekintő (mert uralmának biztosítékait onnét kapó) magyar kommunista párt (eddig) háromszor kötötte meg titkos, kényszerű; nem manifestált és soha néven nem nevezett kompromisszumát a magyar polgári erőkkel és aspirációkkal: Sztálin halálát követően 1953-ban, a XX. szovjet pártkongresszust és a lengyel és magyar «eseményeket» követően 1956-58-ban, majd a gazdasági-politikai kibontakozás új útjait keresve 1963-71-ben.

Ha ezeket a kompromisszumokat jellemezni akarnánk, a legfontosabb kiemelendő megkülönböztető jegyük az lehetne, hogy az 1953-as kompromisszum - eredményét tekintve - kifejezetten taktikai volt, azaz a szembenálló és kompromisszumra kényszerülő erők a kompromisszumban mit sem veszítettek önmagukkal való azonosságukból és dinamizmusukból, az 1956-58-as kompromisszum a túlnyomóan taktikai elemek mellett már bizonyos stratégiai, lényegi elemeket is hordozott, az 1963-71-es kompromisszum pedig kifejezetten stratégiai jellegű volt, azaz új minőséget eredményezett. Az 1956 előtti - 1953-as - kompromisszum úgy kötődött meg, hogy bármikor «nyom nélkül» vissza lehessen csinálni. 1956-ot, és ennek következtében 1963-71-et nem lehet többé kiiktatni, eltüntetni a magyar történelemből. E két utóbbi egyensúlyvesztés és az utánuk következő kompromisszumok új helyzetet teremtettek, s ezáltal eredeti hozzájárulást jelentenek a szocializmus s a magyar nép történelméhez. Úgy is mondhatnánk, hogy míg az 1953-as kompromisszumban alapvetően az 1949 előtti magyar társadalomstruk-

túra erői keresték kibontakozásukat, - mintegy egymás rovására -, 1956 után ezek az erők már lényegi engedményeket tettek egymásnak, az 1963-71-es kompromisszumban pedig az erők sok tekintetben elveszítették tiszta polaritásukat, s olyan új társadalomstruktúrához vezettek, amely - a marxisták által oly kedvelt hegeli formula szerint - «megszüntette megtartotta», «megőrizve meghaladta» (aufheben) a korábbi állapotokat.

Döntő fontosságú kérdés, hogy mi volt a szerepe ez utóbbi kompromisszumban 1956 október 23-ának. Az is igaz azonban, hogy ennek a kérdésnek csak a politika szférájában van értelme. Ugyanis - mint a magyar társadalom felszabadulás utáni struktúrájáról rajzolt vázlatos képből is következik - az 1956-58-as kompromisszum még maga is nagyrészt ugyanazoknak az alapvető belső erőviszonyoknak és erőmozgásoknak volt a következménye, mint az 1953-as vagy az 1963-71-es. *Ilyen értelemben* 1963-71 nem következménye 1956-nak, hanem egy azzal nagyrészt azonos töről fakadó, azonos erőjátékból származó, analóg jelenség. Politikai síkon azonban más a helyzet. A kommunista párt hwi elitje legnagyobb részének ugyanis múlhatatlanul szüksége volt az 1956-os fegyveres felkelés és a többhónapos sztrájkok okozta sokkra, hogy politikai realizmusukat visszanyerjék (vagy egyáltalán szert tegyenek rá), a polgári Magyarország létét, vagy a polgári Magyarország valamiféle «szocialista» folytatásának létét tudomásul vegyék, s az őket mindenképpen hatalmon tartó *külső* erők biztonságos fedezete ellenére maguk is keressék és elfogadják uralmuk *belső* megszilárdításának - esetleg engedmények árán elérhető - stratégiai lehetőségeit. *Ilyen értelemben* 1963-71 egyenes következménye, részleges kiteljesedése - bár semmiképpen sem betetőzése - 1956-nak. *Ilyen értelemben* 1963-71 elképzelhetetlen 1956 nélkül, s 1956 jelentőségét nem - márcsak ezért sem - lehet eléggé hangsúlyozni.

Az 1963-71-es kompromisszummal tehát új helyzet teremődött. Ha az 1970-es magyar népszámlálás foglalkozási adatait átnézzük, - az 1949-es népszámlálás eredményeivel ellentétben - aligha rajzolhatjuk meg belőlük a

mai magyar társadalom belső rétegződésének bármilyen vázlatos képét, ezen az alapon aligha veszünk észre valamit is az 1963-71-es kompromisszum és új helyzet létrejöttéből és lényegéből. Az 1970-es népszámlálási adatokból főleg a népességnek a népgazdasági ágakba való besorolásában végbement változásokat vehetjük szemügyre, a korábban már említett foglalkozási átrétegződés eredményét, azt, hogy míg 1949-ben az ipari és építőipari népesség részaránya az összesből 22 % volt, a mezőgazdasági népessége pedig 53,9 %, addig ezek az arányok 1970-re döntően megváltoztak, az ipari népesség részaránya 44,2 % -ra nőtt, a mezőgazdasági népesség részaránya pedig 25,7 % -ra csökkent. A népszámlálási statisztika sugallta látszat szerint tehát létrejött az ideológiai célkitűzések munkás-paraszt állama. Egy másik statisztika azonban meglepően módosítja ezt a képet. 1935-ben Magyarországon a mezőgazdaságban összesen kb. 1 millió 220 ezer gazdaságot tartottak számon. Ugyanez 1972-ben 1 millió 600 ezer volt. (Ebből kb. 200 állami gazdaság, 2900 mezőgazdasági termelőszövetkezet, 870 ezer háztáji gazdaság a szövetkezetekben, 600 ezer munkás-alkalmazotti úgynevezett szabadidős gazdaság, és 120 ezer magánparaszti gazdaság.) Mindez pedig az 1959-62-es nagy szövetkezetszervezési kampány után. Mindenesetre eközött az 1 millió 600 ezer mezőgazdasági gazdaság között igen egyenlőtlenül oszlik meg a földterület: az összes mezőgazdasági művelés alatt álló földterület 30,5 % -a ugyanis az állami gazdaságoknak, 54,2 % -a a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságainak, 9,4 % -a a téesz-tagok háztáji gazdaságainak, 4,4 % -a a lakosság kiegészítő gazdaságainak és 1,5 % -a az egyéni gazdák gazdaságainak a használatában van. Azaz a földterület kb. 84-85 % -án gazdálkodó 3100 nagy gazdasági egységet a földterület 15-16 % -án gazdálkodó csaknem 1 millió 600 ezer (más adatok szerint 1 millió 800 ezer) kisgazdaság fogja közre.

Ezek a kisgazdaságok (átlagos területük 0,5-2,0 ha) a művelésükben lévő földterület és a rendelkezésükre álló eszközök arányánál döntően nagyobb arányban része-

sednek a mezőgazdaság bruttó termelési értékében. Az elmúlt tíz esztendőben ez a részesedés globálisan 20 és 35 % között mozgott. 1971-ben például - értékben számítva - a szántóföldi növénytermelésnek 25 %-a, a zöldségtermelésnek 45-50 %-a, a szőlőtermelésnek 50 %-a, az egész növénytermesztésnek csaknem kereken egyharmada származott a különféle kisgazdaságokból. Ugyaninnen származott a szarvasmarhatenyésztés 33 %-a, a sertésenyésztés kb. 60 %-a, a baromfitenyésztés jóval több mint 50 %-a, a tehéntej-termelés 15-16 %-a, stb.

A kisgazdaságokban termelt javak tömege azonban nemcsak az egész nemzetgazdaság szempontjából igen jelentős, - mivel enélkül a magyar mezőgazdaság képtelen volna az országnak az alapvető mezőgazdasági termékekkel való ellátására -, hanem a kisgazdaságokra támaszkodó családi háztartások jövedelemforrásai között is. Azoknak a háztartásoknak a száma, amelyeknek kizárólagos jövedelemforrása a kisgazdaság, elenyésző. A ketős jövedelmű családok illetve háztartások jövedelmében azonban döntő fontosságú ez a jövedelemrész, az összes jövedelem 20-80 %-ára tehető. 1967-ben például a tsz családok jövedelmének nagyobb hányada (37,1 %-a) származott a háztájiból, mint a közös gazdaságból (31,7 %).

Az 1959-62-es nagy tsz-szervezési kampány után létrejött harmadik kompromisszum tehát egyrészt elismerte, hogy a szocialista üzemi formák a mezőgazdaságban nem terjeszthetők ki a gazdálkodás minden területére, vagy ha igen, ez csak egy sok évtizedes folyamat eredménye lehet. Másrészt elismerte a polgári Magyarország legnagyobb, viszonylag homogén és legnagyobb társadalmi-politikai erőt képviselő polgári rétegének, a mezőgazdasági polgárság aspirációit az önállóság, a teljesítmények arányos és állami életszínvonalgazdálkodási plafonokba nem ütköző jövedelmek, a növekvő fogyasztás és a hagyományos tevékenységéhez való kapcsolatainak megőrzése tekintetében. A polgári társadalom az üzemi viszonyaival, társadalmi rétegeivel tehát egyfelől eltűnt a szocialista átszervezés folyamatában, de némileg átalakult formában újjá

nek pedig csaknem 60 %-a nem mezőgazdasági foglalkozású volt. Azaz a népszámlálási adatokból nyomon kísérhető átrétegződés során a földjétől elszakított, főként az iparba átáramlott agrár-polgári osztály mint munkás is megőrizte a faluval és a földdel való kapcsolatait. Ezáltal a szabadságnak az 1963-71-es kompromisszumban létrejött szférája messze túlnyúlik a mezőgazdaságon s átszövi a többi nemzetgazdasági ág területét, így például az ipart is.

Ráadásul az agrár-szférában történt kiegyezéshez hasonló kompromisszumok egyéb tevékenységek területén is felbukkannak, s megjelentek a rendszeres másodjövödelmek, vagy ha régebben is léteztek, most esetleg polgárjogot is nyertek. A teljesség igénye nélkül lássunk néhányat. A lakáshelyzet és a lakásépítés megoldatlansága közismert. Bár az állam hatalmas eszközökkel rendelkezik, az 1961 és 1974 között épült lakásoknak csak egy-harmadát és minőségileg is gyengébb részét építették állami forrásból, a minőségileg jobb kétharmad magánerekből és túlnyomórészt *magánkivitelezéssel*, és hagyományos építési módszerekkel készült. Ehhez a magánkivitelezéshez a munkaerő - hétvégi vagy napközi pihenőidőben - főképp az állami építővállalatokból származik, vagyis a központilag ellenőrzött, koncentrált eszközök és az ellenőrizetlen vagy lazán ellenőrzött kisgazdaságok ket-tőssége és a közöttük megosztott munkaerő jelensége ebben a termelési szférában is megfigyelhető. De ugyanez mondható el a működési engedéllyel (kb. 20 ezer fő) vagy anélkül «fusizó» ipari munkások soha senki által fel nem mért és át nem tekintett javító-szolgáltató, esetleges szövetkezeti bedolgozó tevékenységéről is. A bedolgozók ebből a szempontból külön figyelmet érdemelnek. Bár pontos adataink elsősorban a szövetkezeti ipar bedolgozóiról vannak, ezek száma (a 60-as évek végén, a 70-es évek elején kereken 70-80 ezer fő) egyedül is mutatja, mekkora társadalmi rétegeket ölel fel az iparban is a kiegészítő, kiegészítő gazdasági tevékenységnek és másodlagos jövedelemszerzésnek ez a formája. A hatvanas évek vé-

gén a szövetkezeti ipar összes termelőjének 40 %-a bedolgozó volt.

A kétlakiságnak és kettős jövedelemszerzésnek a mezőgazdaságban és iparban leírt fenti jelenségeivel teljesen analóg a különböző értelmiségi rétegek másodállás- és mellékmunka-halmozása is. A könyvkiadók szerzői és fordítói munkáinak túlnyomó részét vagy éppenséggel az egészet másodmunkában végzik bizonyos értelmiségi rétegek. Egy még 1957-ben készült statisztikai felvétel szerint a mérnökök és műszaki alkalmazottak a keresetük 10-50 %-át elérő mellékjövedelemmel rendelkeznek. Ezek bevalláson alapuló adatok, s ráadásul 1957 óta a magántevékenységnek a műszaki értelmiségi rétegek számára is igen nagy tere nyílt (magántervezés, másodállás, szakértői munka, fordítás, lektorálás stb.).

A másodjövedelem szerzésének hatalmas forrása és az egyes egyéni családi jövedelmek kiegészítésében is igen nagy szerepet játszik a magánszállodaipar. A kereskedelmi szálláshelyek (szállodák, turistaszállások, kempingek stb.) szobáinak és összes ágyainak jóval több mint a fele magánkézen van. A kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszakáinak csaknem a felét a magánkézen lévő úgynevezett fizetővendégszolgálat teljesíti. Az ebből eredő különjövedelem - különösen a frekventált nyaralóhelyeken - (Balaton, Velence, Dunakanyar, Budapest stb.) eléri sőt meghaladja az egyéb forrású családi magánjövedelmeket.

A szocialista állami és szövetkezeti szervezetekben végzett munka melletti tevékenységek és az ezekhez kapcsolódó jövedelemszerzés rendszerét mint a gazdasági cselekvés egyfajta szabadságát jelentő területeket kiegészítik még a formálisan is a polgári Magyarországról ittmaradt tevékenységi formák: a már említett, kb. 120 ezer főt foglalkoztató magánparaszti gazdaságok mellett főképpen az ugyancsak mintegy 100 ezer főt foglalkoztató magánkisiipar, mely az iparból és az építőiparból származó nemzeti jövedelemnek mindössze 2-3 %-át, illetve 3-4 %-át termeli, a lakosság részére végzett ipari szolgáltatásokban és

az építőipari javításokban azonban egyaránt 60 %-kal részesedik. Kiegészíti továbbá a magánkiskereskedelem, melynek szerepe azonban jelentéktelen. Meg kell jelezni, hogy az önálló kisegzisztenciáknak ez a köre állandóan - bár igen lassan - szűkül, aminek okát egyáltalán nem a szocialista gazdasági egységek fölényében vagy nyomasztó versenyében, hanem abban a tényben kell keresnünk, hogy a kétlakiság előnyösebb, nagyobb egzisztenciális szabadsággal, személyes manőverezési lehetőséggel jár, s a másodtevékenységek révén szerzett jövedelmeket sokkal nehezebb az államnak ellenőriznie és adóztatnia.

Az ország lakosságának többségét, keresőkkel és eltartottakkal együtt kb. 7 millió főt érintő jövedelmi kétlakiság, illetve az ezt biztosító kis gazdasági egységek sajátos rendszere: a korábbinál döntően nagyobb egzisztenciális szabadság birodalma. Az egyén ezt a szabadságot többféleképpen is megéli a mai Magyarországon. Mindenekelőtt úgy éli meg, mint a vállalkozás, az egyéni kezdeményezés - legalább részben - újra megjelent szabadságát. Úgy éli meg, mint a jövedelemnövelésnek a munkával arányos és államilag tervezett alacsony jövedelemplafonokba nem ütköző lehetőségét. Úgy éli meg, mint az állami és szövetkezeti nagyvállalati szervezetnek való teljes kiszolgáltatottság megszűnését, a munkás és a tőkés közötti valóságos alkunak a munkás számára előnyösebb újramegismétlését, a hivatalos gazdasági szervektől való viszonylagos függetlenné válás lehetőségét. Úgy éli meg, mint tevékenysége legalább egy részének a hivatalos politika ellenőrző okvetetlenkedése alól való kivonását. Úgy éli meg, mint a tehetség, ügyesség és szorgalom politikai (származási, véleményalkotási, stb.) feltételektől független érvényesítésének lehetőségét. Mindenképpen úgy éli meg, mint a kompromisszum előtti évek nagyüzemi munkáséletforma-ideáljával szemben a polgári Magyarország emberszabásúbb, a megelőző magyar történelemmel szerves egységben lévő életideáljainak megvalósítására nyílt új lehetőséget.

Az 1963-71-es kompromisszumot és a vele párhuzamosan kialakult új helyzetet jellemző tömeges méretű (sőt: országos méretű) kétlakiság - mint minden szervezetlen szabadság - negatív jelenségeket is tartalmaz. Az ellenőrzéshiány nyújtotta szabadság sokak számára a harácsolás szabadsága, az emberek egzisztenciális biztonsága szervezhetetlenségre és megbízhatatlanságra vezet a munkavégzésben, a kétlakiságból következő érdek- és figyelemmegosztás a feladatokkal való azonosulás képességétől foszt meg. Végül pedig a kétlakiságban mindig van valami nyugtalanító törvényenkívüliség, mindig ott lapang benne a szorongás, mivel az új társadalmi helyzet résztvevői a hatalommal csak hallgatólagos megegyezést kötöttek, s az új helyzetnek megfelelően nem szervezhetik meg magukat érdekeik kifejezésére és védelmére. Mindez pedig az egzisztenciális szabadság dimenziójának megléte mellett a politikai szabadság nyílt vagy rejtett dimenziójának fájdalmasan összezsugorított voltára, sőt legtöbbször hiányára hívja fel a figyelmet.

A politikai kompromisszum: erők dinamikus egyensúlya, ahol a kompromisszumban kitűzött határokat mindkét fél állandóan a maga javára igyekszik eltolni. Az erőviszonyokban végbemenő minden egyes változás módosítja a kompromisszum tartalmát. Az imént leírt egyensúly és a belőle származó társadalomkép a pártbürokrácia és a polgári Magyarország erőinek történelmi jelentőségű stratégiai kompromisszuma és a belőle kialakult új, autentikus társadalomstruktúra 1963 és 1971 között jött létre. Ma, 1976-ban, már egy újabb átrendeződés folyamatai zajlanak. Az 1956-os tanulságok alapján létrejött 1963-71-es kompromisszum eredményeit, a polgári múlt *is* épülő egzisztenciális szabadságnak rejtett dimenzióját azonban - úgy tűnik - nem lehet többé sem verbális, sem materiális manőverekkel kiiktatni a magyar történelemből.

Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon?

Magyarország az első és még egyetlen antitotalitárius forradalom országa, az egyetlen ország, amelyben a szovjet uralmat, a kommunista rendszert, a totális államot forradalom döntötte meg. Ma viszont az a közép-keleteurópai ország, amelyet sokan kirakat-országnak neveznek. A magyar helyzetnek csakugyan van néhány sajátossága:

a. a magyar gazdasági élet eredményesebben, kedvezőbben fejlődik, mint bármelyik másik kommunista országé; a kommunista országok mezőgazdasága általában súlyos helyzetben van, Magyarországé virágzik; csökkent a magyar ipar hátránya a keletnémet és cseh, nőtt előnye a lengyel és a román iparral szemben;

b. az életszínvonal kedvezőbben alakul, mint a többi kommunista országban; a háború előtt a cseh élelnívó mintegy 50 %-kal, a német kétszer-háromszor múlta felül a magyart, ma a magyar életszínvonal felülmúlja a csehet és megközelíti a keletnémetet; a háború előtt Magyarországon jobban éltek az emberek, mint Romániában és Lengyelországban, ma a különbségek sokkal nagyobbak;

az áruellátottság Magyarországon a legjobb;

c. szólásszabadság egyetlen kommunista országban sincs, de árnyalatnyi különbségek észlelhetők; ebből a szempontból a helyzet Lengyelországban a legkedvezőbb, mindjárt utána Magyarország következik.

E cikk magyarázatot keres ezekre a sajátosságokra.

I. A KOMPROMISSZUMOK

A forradalmat az orosz hadsereg leverte, de a konszolidációhoz három kompromisszum megkötésére volt szükség: az SzKP vezetői és az új magyar politikai vezetés, az új magyar politikai vezetés és a magyar társadalom egyes rétegei, végül az új vezetés és a pártapparátus tagjai között.

1. Az orosz és a magyar vezetők kompromisszuma

A SzKP vezetői beleegyeztek abba, hogy a vezetés olyan meggyőződéses kommunisták kezébe kerüljön, akikben nem teljesen bíznak meg, akiknek kezébe a forradalom nélkül sohasem kerülhetett volna hatalom, de akik képesek konszolidálni. A kompromisszumon belül kikötötték maguknak az irányítást a hadseregben, a külpolitikában, a politikai rendőrségen (később súlyos viták tárgya lesz, hogy meddig terjed ez a hatalom); kikötötték továbbá, hogy nem vonhatók felelősségre az 1948 és 1956 közötti politikai gyilkosságok és egyéb gaztettek elkövetői, felelősségre vonandók viszont az 1956-os forradalom tevékeny részesei és mindazok, akiket a politikai rendőrség önkénye erre kiszemel (több száz kivégzés 18-22 hónappal a forradalom után, sokezer rövidebb-hosszabb ideig tartó börtön és internálás); hallgatólagos feltétel volt Magyarország fokozatos integrálása a szovjet gazdasági élettérbe, az u.n. közös KGST programok útján (amelyek a hetvenes évek közepére már magukkal vitték az összes magyar beruházás kétharmadát), s adott esetben jog a közvetlen beavatkozásra. E határokon belül az

új vezetésnek engedték át a gazdaság, a belpolitika és a kultúra irányítását.

A szovjet és a magyar vezetők közötti kompromisszumnak nincs semmiféle alkotmányos vagy jogi formája. Olyan 'megegyezés' ez, amelyben semmi sincs le-
szögezve, amelynek sorsa, alakulása a nemzetközi és
belső (szovjet és magyar) erőviszonyoktól, a tehetetlen-
ségtől, s egyes vezetők manőverezési képességétől függ.

A szovjet vezetők - a kompromisszumot keresztező -
közvetlen beavatkozásai közé tartozott például a mező-
gazdaság erőszakos kollektivizálásának elrendelése 1959-
ben. Kádár uralomra jutása után - minden bizonnyal ő-
szintén - megígérte, hogy erre nem kerül sor. A súlyos lé-
pést az orosz vezetők kényszerítették ki - mint más ese-
tekben is - a pártapparátus konzervatív csoportjára tá-
maszkodva. Döntésükkel alapjaiban ingatták meg a ma-
gyar gazdasági és társadalmi rendszert, felborítva a kiala-
kulóban lévő viszonylagos egyensúlyt.

Ugyanilyen súlyos lépésre határozták el magukat
1974-ben, amikor leállították az 1968-ban elfogadott gaz-
dasági reformot, és leváltották Kádár két legfontosabb
emberét, a kompromisszumok két szimbólikus alakját,
Nyers Rezsőt, a gazdasági reform fő védnökét, és Fehér
Lajost, a paraszti és agrár érdekek fő szószólóját. Ebben
az akciójukban is a pártapparátusban túlsúllyal rendel-
kező híveikre támaszkodtak. A szovjet és a magyar veze-
tők közötti kompromisszum tehát a szélsőséges bizonyta-
lanság állapota, amely néha évekre lehetővé teszi, hogy a
magyarok a letarolt földön újra építkezni kezdjenek, de
mindíg annak tudatában, hogy mindazt, amit felépítettek,
újabb pusztítás rombolhatja le.

A szovjet vezetés nem egységes, tehát sose lehet tudni,
mikor melyik álláspont kerekedik felül. A tapasztalat azt
mutatja, hogy döntéseik racionálisan ritkán magyarázha-
tók. Bizonyos mértékű racionalitást és egységet mégis fel-
tételezve, viselkedésüket két félelem határozza meg. Az
egyik félelem tárgya, hogy a magyar vezetők teljesítik a
lakosság követeléseinek minimumát, és ezzel megszerzik
bizalmát; ilyen fordulat esetén ugyanis Magyarország

modellé válhatnék a tömb többi országa számára. A másik félelem tárgya a magyar forradalom megismétlődése. Nincs képük a forradalom kitörésének valóságos lehetőségéről, vagy a válságot esetleg kiváltó tényezőkről, hiszen rendszerük egyik lényeges vonása, hogy a központi vezetéshez csak hamis információk jutnak el. Csak feltételezésekkel élhetnek, és hajlamaik, alkatuk szerint választhatnak közülük: a túlságos szigor és a túlzott liberalizmus egyaránt vezethet válsághoz. A magyar vezetők viselkedését is 'fortélyos félelem' szabályozza. Ők is félnek a forradalomtól, de két másik véglettől is: ha túlságosan messzire mennek önállósági törekvéseikben, elcsaphatják őket, ha viszont mindenben engednek, teljesen elszigetelődnek, s annál könnyebben lesznek leválthatók.

2. Kompromisszum az új politikai vezetés és a magyar társadalom egyes rétegei között

Ennek a kompromisszumnak alapja az új vezetés részéről annak megértése, hogy a munkások, parasztok, értelmiségiek rabszolgasorba taszítása gazdasági csődhez és forradalomhoz vezetett, a konszolidálás engedmények és egyes rétegekkel való kiegyezés nélkül lehetetlen; a lakosság részéről pedig annak felismerése, hogy az oroszok új kísérlet esetén újra beavatkoznak, s a nyugati országok részéről segítség nem várható.

A kompromisszum feltételei: az új vezetés monopolizálja a csúcspozíciókat, és még az értelmiség elitjének sem engedi meg, hogy részt vegyen országos döntésekben, viszont:

- nem teremt ugyan szilárd jogrendet, személyi és vagyonbiztonságot, de megszünteti az állandó fenyegetettség állapotát,
- bizonyos mértékig szabadabb gazdaságpolitikával lehetővé teszi, hogy a lakosság - elsősorban annak aktívabb, dinamikusabb, talpraesettebb és képzetesebb része - magasabb életszínvonalat teremtsen magának, és kommunista viszonylatban elsőrendű áruellátottságot valósítson meg (miközben a gazdasági szabadság és az elérhető életszín-

vonal mértéke szünet nélkül, kiszámíthatatlan módon változik),

- nem üldözi az informális szolidaritást, s ezzel szűk kerek között és nem intézményes módon még «pressure group»-ok keletkezését is lehetővé teszi,

- az addiginál nagyobb utazási, információs, kommunikációs lehetőségeket nyújt (de mindezeket visszavonható engedményeknek tekinti, s a politikai rendőrség gyakorlatilag korlátlan önkényétől teszi függővé),

- a kulcspozíciók kivételével figyelembe veszi a szaktudást és a teljesítő képességet: ez utóbbi tényező és az informális szolidaritás hatására minden üzemben, hivatalban, intézményben előtérbe kerültek a legképzettebb munkások, mérnökök, orvosok, egyéb szakemberek. Ez ellen azonban a pártapparátus (beleértve a termelési, igazgatási, kulturális egységek helyi politikai kis-arisztokráciáját, a pártvezetőségeket, szakszervezeti tisztviselőket) utóvédharcokat folytatott, majd a későbbiekben elmentámadásba ment át.

A kompromisszum felsorolt feltételei valamennyi társadalmi rétegre vonatkoznak, de nem egyforma mértékben és módon. Az eltérések csak rétegről-rétegre tisztázhatók. De valamennyi rétegre vonatkozik, hogy nincs törvényesen szabályozott, törvényekben rögzített kompromisszum. Nincs béke: küzdelem folyik, az erővonalak szüntelenül eltolódnak, szinte minden nap új fejleményt hoz magával.

Nemcsak az írásos megegyezés hiányzik. Hiányzanak az intézményes formák is, amelyek között a küzdelem lefolyhatnék. A küzdelem nem folyhat nyíltan: nincs parlament, sajtó, fórum, szószék, színpad, nincs tárgyalás. Ezért messziről nehezen látható; a felületes szemlélő azt hiheti, hogy Magyarországon nem történik semmi. Az intézményes formák hiánya nyomasztóvá is teszi a küzdelmet; a feszültségeknek nincs hol levezetődniök; a küzdők nemcsak azt nem tudják kiszámítani, hogy az adott küzdelemben veszítenek-e, hanem azt sem, hogy mennyit és mit veszítenek.

3. Kompromisszum az új vezetés és a pártapparátus között

A pártapparátus jelentéktelen része - elsősorban értelmiségiek - a forradalom oldalára állt, és elmenekült vagy viselte a következményeket. A többiek három csoportra oszthatók: két aktív és egy passzív csoportra.

A két aktív közül a kisebbik a kádáristák. E csoport idősebb tagjai az 1949 és 1953 közötti korszak lecsukottjai vagy mellőzöttjei és a pártba visszalépett volt szociáldemokraták. A fiatalabb kádáristák 1945-47-es párttagok, származásuk szerint többnyire vasutas, postás, altsízt, művezető, elit-szakmunkás, jómódú paraszt, a régi nagybirtokon kiváltságolt cseléd, stb. szülők - tehát a harmincas években és a negyvenes évek elején megerősödött és mobilizálódó rétegek - gyerekei, rendszerint jó szakmai képzettséggel. Törekvésük egy racionalizált, jól működő kommunizmus, modern technikával, szakszerű bürokráciával, a nem politizáló szakértelmiség felhasználásával és megbecsülésével; nagyon erős és szilárd hatalom, amely azonban elsősorban nem terrorral, hanem finomabb eszközökkel tart fegyelmet: életlehetőségek, kedvezmények, kiváltságok, tevékenységi tér nyújtásával, amit megvon az ellenzéki elemektől.

A másik aktív csoport jóval nagyobb: tagjai többnyire a Szovjetunióban végeztek pártfőiskolát, rendszeresen járnak a Szovjetunióba. Kádár-ellenesek, állandóan megbuktatására készülődnek, a Rákosi-kor módszereihez szeretnének visszatérni, ahhoz az időszakhoz, amikor egy megyei párttitkár megyéjében, egy nagyüzemi párttitkár üzemében élet-halál ura volt, a gazdasági, kulturális élet szigorúan az apparátus irányítása alatt állt, a szaktudás, a hozzáértés, a képzettség csak gyanura adott okot. Minden erővel növelni igyekeznek hatalmukat, kiváltságaikat, anyagi előnyeiket (nemcsak és nem is elsősorban jövedelmüket: nekik vonzóbbak a természetbeni juttatások, a

körülzárt ingyenes villanegyedek, az ingyenes luxuskoscsik, sofőrök, utazások, vadászatok* de ezen túlmenően irracionális gyűlölet hevíti őket a munkásokkal, parasztokkal, értelmiségiekkel szemben. E helyen egyetlen adalék jellemezze munkásgyűlöletüket. 1972-ben mondta szemembe Borbély Sándor, a Csepel Vas és Fémmű pártbizottságának első titkára (ma a központi bizottság gazdaságpolitikai osztályának vezetője): «a munkásosztályunk prostituálódott.» A kifejezés mindenekelőtt arra utalt, hogy a munkások egy része magasabb keresetért más üzembe ment dolgozni (amikor a közepes havi kereset a kohászatban 2300 és 2400, a gépiparban 2000 és 2200 forint között volt), de arra is, hogy kitért a pártba való belépés elől, hogy nem szívesen vállalt társadalmi munkát, «kommunista szombatot».

Amikor a hatvanas évek közepén a gazdasági válság hatására az új vezetés a gazdaság reformjára határozta el magát, ez a csoport ellentámadásba kezdett: harcában felhasználta az alsó és középszintű 'kis arisztokrácia' támogatását.

A legnépesebb csoportot a passzívak teszik ki: ők a széljáráshoz igazodnak, állásukat és kiváltságaikat akarják megtartani, legfőbb mozgatójuk a félelem: tapasztalataik azt sugallják nekik, hogy hosszú lejáratra a «balos» álláspontoké a győzelem.

4. Az értelmiség és a kompromisszumok

Mivel Magyarországon nincs parlamenti kormányzás, és a politikai pluralizmus más formái is hiányzanak, az egész lakosságnak senkivel sem volt módjában kompromisszumot kötnie, a szó valódi értelmében. Ha egyáltalán

* Két anekdóta világíthatja meg a kíváncsok életstílusát. Amikor Házi Árpád Pest megyei párttitkár volt, sűrűn utazgatott a nógrádi vadászta-nyákra, s a váci börtön előtt elhaladva sohasem mulasztotta el, hogy a sofőrhez ne forduljon: Baranyikám, csak egy szavadba kerül, és bevág-lak ide. A másik: Czinege honvédelmi miniszter egy alkalommal hon-védtszti küldöttséget indított Erdélybe, hogy tanulmányozza a medvék letelepítésének lehetőségeit a Bakonyban.

ban lehet beszélni kompromisszumról, akkor az az értelmiség egy részére vonatkozik. Melyik részére?

Írók, művészek, újságírók, tudósok, mérnökök, orvosok egy csoportja 1945 és 1948 között belépett az MKP-ba - vagy az utitárs szerepét vállalta - ennek révén előnyökhöz jutott, ugyanakkor 1953-ig megalázó bánásmódban részesült. Az 1953 és 1956 közötti forradalmat előkészítő, majd megvalósító időszakban szembe került a párttal. 1956 és 1968 között több lépcsőben, több csoportban, félszívvel és fenntartásokkal megkötötte azt a bizonyos, nem intézményes, határozatlan kompromisszumot, és az 1956 előttinél jelentősebb befolyáshoz és előnyökhöz jutott. 1956 után - főleg fiatalokból - újabb csoport csatlakozott hozzá. A két csoport együttesen nem teszi ki a magyar értelmiség ötödét sem.

Miért kötöttek kompromisszumot?

Az új vezetés sem vont be a legfelsőbb irányításba értelmiségieket, de az addigi gyakorlattól eltérően az együttműködésre hajlandókat szívesen alkalmazta tanácsadói minőségben. Ez sokaknak igen nagy vonzerőt jelentett. A szabadon gondolkodó értelmiségben ugyanis elemi vágy él gondolatainak realizálására. Az együttműködők megalkuvások árán vállalták a kompromisszumot (és a vele járó igen komoly előnyöket), s azon igyekeztek, hogy eszméikből az adott körülmények között annyit valósítsanak meg, amennyit lehet.

A magyar párt 1956 előtt is arra törekedett, hogy integrálja azokat akik a párton kívül tekintélyt szereztek maguknak. Így tettek pl. Kodálllyal. Kodály 'érdekeltsége' a Magyar Népzene Tára volt, s annyi engedményt tett, hogy beleegyezett hivatalos szerepeltetésébe. (Ezekben az években népszerűtlenné vált: a közvélemény merevnek bizonyult.) 1956 óta is azokat igyekeznek integrálni, akik azt a bizonyos tekintélyt nélkülük, ellenükre megszerezték. Most kedvezőbbek az integrálás feltételei. Nem kell hivatalosan szerepelni. De ára van: a társadalom lényeges kérdéseit nem szabad érinteni.

A színen tehát két csoport van: a hivatalosak és a semlegesek. Előbbieket propagálják, utóbbiakat eltűrik.

Az értelmiség négyötöd része nincs a színen: elzárkózott az együttműködéstől. Legnagyobb részük belső emigrációba vonult, *távol marad*. Vegyünk egy példát. Kutató intézet. Előadás a társadalmi rétegződésről. Vita az egyenlőtlenségek tényleges és kívánatos mértékéről, módjairól, okairól. A vélemények megoszlanak; politikailag úgy lehetne jellemezni, hogy a liberalizmus és a nem marxista szociáldemokrácia között. A marxizmus szemükben nem tudomány, hanem hittan.

A természettudományos kutatók legnagyobb része angolul igyekszik publikálni. Az állami díjak, kitüntetések, fokozatok, kinevezések semmit sem jelentenek szemükben. Ami számít: a nyugati tudomány elismerése. Ha megjön, utólag a magyar állam is igyekszik honorálni, amivel viszont senki sem törődik.

A humán tudományokban is vannak területek, amelyekben a pártközpont előadói annyira sem tudnak eligazodni, hogy felfedezzék a gondolkodás függetlenségét. Művek, cikkek, amelyek tudomást sem vesznek a marxizmusról, vagy éppen a leninizmus kánonizált dogmáit cáfolják, esetleg távoli korokban a keserű jelen tanulságai alapján igazodnak el.

Végül vannak az értelmiségnek olyan csoportjai, amelyeknek tagjai elutasítják az együttműködést, de igyekeznek aktívan fellépni. Vannak köztük ex-marxisták és nem-marxisták. Mivel az előbbiek marxisták *voltak*, színen voltak, és színen is maradtak, még az exkommunikáció után is. Az ellenzéki nézetekből nyugatra leginkább az övéik jutnak el, már csak a nyugati marxistákhoz fűződő kapcsolataik miatt is. Magyarországon azonban semmiféle marxizmusnak sincs igazi hatása. Hitetlen népnek nincs érzéke az eretnekséghez.

A különböző értelmiségi csoportok között erős volt és erős maradt a kommunikáció. Így az együttműködő csoport által előterjesztett javaslatok nem egyszer az együtt nem működők elgondolásainak szelidített változatai. (A javaslatok bizalmas formában kerülnek a vezetés

elé.) Sokszor a tudományos művekben közölt gondolatoknak is ez az útja.

Nagy presztízzsel rendelkező értelmiségiek mindegyik csoportban vannak, de az együtt nem működők vonzásköre különösen erős: náluk karizmáról, sőt legendáról lehet beszélni: gondolataik, akár nevük alatt, nyilvánosan, akár anoním, kéziratossal vagy informális módon gyorsan terjednek.

Nehéz a mai magyar szellemi életben tájékozódni. Legkönnyebben a hivatalos vagy együttműködő irodalomhoz, művészethez, tudományhoz lehet hozzájutni. Pedig ennél jóval fontosabbak és értékesebbek a semlegeseknek és együtt nem működőknek az alkotásai. A legfontosabb irodalom azonban kéziratban terjed.

5. A fizikai munkások és a kompromisszumok

A fizikai munkások közül azok kötöttek és kötnek kompromisszumot, akiknek legfőbb vágya az emelkedés, az előrejutás, a művezetővé, üzemvezetővé, értelmiségi vezetővé válás. Ehhez a munkán kívül tanulásra, társadalmi munkában való részvételre, politikai aktivitásra, párttagságra volt és van szükségük. Arányuk Budapesten nagyobb, falun kisebb, országos viszonylatban a munkások egytizedét teszik ki. Már 'kiemelésük' előtt - sokan közülük soha nem érik ezt el - szembekerülnek munkástársaikkal, akik kiközösítik őket maguk közül. Az üzemekben kiváltságolt munkásarisztokráciát alkotnak.

A munkások döntő többsége az informális munkáselit vezetése alatt rejtett formában kollektív érdekvédelmi harcot folytat. A kollektíven dolgozó munkáscsapatok kollektíven lépnek fel, együttesen állnak le, szószólójuk útján együttesen emelnek panaszt, együttesen lazítják vagy tartják vissza munkájukat. Az egyénileg, izoláltan dolgozó munkásoknál az üzem vagy üzemrész legképzetesebb, legintelligensebb, az üzem viszonyaiban legtájékozottabb munkásaiból álló munkáselit szabja meg a munka ütemét, az érdekvédelmi harc taktikáját és 'fogásait'. Így az üzemekben két hatalom van egymás mellett.

a gyárvezetőségé és az informális elité, s nehéz volna megmondani, melyik a fontosabb.

A munkáselit véleményei politikai téren is irányadóak az üzemi munkások döntő többsége számára. A munkások társadalmi helyzetének megítélésében a 'minimális' viszonyítási alap a nyugateurópai munkások helyzete (amelyet rokonaik révén jól ismernek): a sokkal magasabb életszínvonal, a mozgási és a szervezkedési szabadság. A maximális viszonyítási alap az 1956-os forradalom, amikor a munkástanácsok birtokukba vették az üzemeket.

A kommunista pártot illetően álljon itt egy viszonylag mérsékelt vélemény: «Semmiképpen sem érdemes kiemelkedni. Pláne nem pártalapon. Hozzám már kétszer is jöttek, hogy ugye te nem vagy párttag? Miért? És ilyenkor megcsillantják az ember előtt a különböző lehetőségeket. De eddig még mindig visszautasítottam ezt az ötletüket. Hát hogy mennék én be a pártba akkor, amikor olyanok vannak ott, akik előtt nincs se isten, se ember, csak a saját zsebük? Hát az ember azért tartja magát valamire. Én nem akarok ilyenek közé keveredni. Semmi értelme.»

A Szovjetunióhoz való viszonyt illetően az egyik alapélmény az 1956-os tankok, a másik a szovjet technika alsóbbrendűsége és a nyugati technika magasabbrendűsége, a harmadik a Szovjetunióban küldetésben járt munkások beszámolója a szovjet munkások alacsony bérezéséről, rossz lakásviszonyairól, rossz ruházkodásáról és étkezéséről. Politikai tájékozottságban, az álláspontok és vélemények verbalizálásában igen nagyok a különbségek, de az egész munkásosztály a munkáselit befolyása alatt áll.

6. A mezőgazdaság és a parasztság

1958 decemberében az orosz vezetők a pártapparátus támogatásával megszavaztatták az új kollektivizálást - immár harmadizben - és 1959-60-ban erőszakkal keresztül is vitték. Ennek eredményeképpen a mezőgazdasági termelés a mélypontra zuhant és 1963-ig nem is tért ma-

gához. Az agrárlobbynak, vagyis a pártvezetés és az együttműködő értelmiség agrárérdekeket képviselő tagjainak (akik 1953 és 1956 között Nagy Imre körül tömörültek) azonban már a kollektivizálás során sikerült elérniük, hogy az új termelőszövetkezetek vezetése jómódú parasztok kezébe kerüljön, valamint azt is, hogy a homoki, hegyi, rossz talajú földek és a szőlők magánkézben maradjanak. Termelés azonban nem folyt, a földek műveletlenek maradtak, a parasztok az adott föltételek között nem voltak hajlandók dolgozni. Bátrabb termelőszövetkezeti vezetők a háztáji földeket meglehetősen lazán mérték ki, s a közös földek nagy részét részes bérletbe adták: a termelési kedv azonnal feltámadt. Az apparátus kezdetben szigorúan üldözte ezeket a kísérleteket, de 1963-ban a kormány, a mezőgazdasági csőd hatására és az agrárlobby nyomására, beleegyezett abba, hogy általános gyakorlattá váljanak. A parasztság kiharcolta magának a kollektív és a magángazdaság szimbiózisát; munkába állt, és a mezőgazdaság termelőerői hamarosan regenerálódtak.

A hatvanas évek közepétől az agrárlobby kiharcolta a mezőgazdaság modern nyugati gépekkel és műtrágyával való ellátását. Ha ez a régi, központosított formában történik, részben elsikkad, részben hatástalan marad. (A forradalom után például a központi bizottság határozatot hozott másfél milliárd értékű műtrágya vásárlásáról; a határozatot a külkereskedelem egyszerűen nem hajtotta végre.) A hatásos forma az volt, hogy a bábolnai állami gazdaság vezetője szőröstül-bőröstül megvásárolta a chicagai *corn production system*-et, technológiájával és gépeivel együtt, majd nyereséges vállalkozás keretében közvetítette más gazdaságoknak; mások, a példát követve, más, hasonló termelési rendszereket honosítottak meg. Az ország földjeinek közel fele van termelési rendszerekbe vonva: a monokultúrák nyugateurópai színvonalán működnek. A kommunista országok mezőgazdaságának csődjét figyelembe véve, a magyar mezőgazdaság felvirágzása gazdasági csodának nevezhető.

A csodát hat tényező magyarázza:

-Legalább a termelési rendszereknek megadták a külkereskedelmi jogot.

-Teljes nyugati technológiákat vásároltak.

-A gazdaságok önállóságot tudtak kiharcolni maguknak.

-A mezőgazdasági üzemekben színvonalasabb a vezetés mint az iparban. A hatvanas évek végéig elsősorban kiválóan gazdálkodó jómódú parasztok vezettek, s némelyikük még ma is irányító szerepet játszik; mellettük már az első időben megjelentek az agronómusok és mérnökök, majd egyre inkább előtérbe kerültek, s ma dominálnak.

-Az elvándorlásnak és a mezőgazdaság iparosodásának hatására átalakult a mezőgazdasági munkaerő összetétele. Parasztságról alig lehet beszélni: a közös gazdaságokban az iparból átkerült vagy visszaáramlott technikailag képzett munkaerő (szakmunkások, mérnökök, agronómusok) dominál; ez a mobil munkaerő nincs kiszolgáltatva: ki tudja harcolni munkájának elfogadható díjazását és körülményeit; meg tudja őrizni viszonylagos függetlenségét.

-A legfontosabb: a kollektív és magángazdaság szimbiózisa. A kollektív gazdaság termeli a gabonát, az állattenyésztés megoszlik a kollektív és a magánszféra között; a zöldség és gyümölcstermelés elsősorban magángazdaságokban folyik. A termelési rendszerekbe bekapcsolt közös gazdaságokban korszerű termelés folyik, de ennél fontosabb a magángazdaságokban folyó termelés intenzitása: a beléjük fektetett munkamennyiség nem mérhető munkaórákkal (a Magyarországon befektetett munkamennyiségnek mintegy harmada fordítódik mezőgazdaságra), mert a hozzáértésen kívül számításba kellene venni az igyekezetet is. A magángazdaság viszonylagos függetlenséget biztosít a munkaerőnek: van mire támaszkodnia. Ennek értékeléséhez tudni kell, hogy a munkáscsaládok kétharmadának, a falun élő munkáscsaládok négyötödének van ház körüli gazdasága. A magángazdaságok elvileg egyetlen rendelettel megszüntethetők, de csak annak árán, hogy a városokban éhinség lép fel, és

felborul a külkereskedelmi mérleg. Az intenzív magán-gazdaságok létezése az alapja a viszonylagos jólétnek és a munkaerő viszonylagos függetlenségének.

II. A GAZDASÁG VÁLTOZÁSAI

1. Beruházás és fogyasztás

A magyar élelnívó viszonylag kedvező alakulása közvetlenül is összefügg a forradalommal és a forradalmat máig követő küzdelmekkel, közvetve még inkább. A közvetlen összefüggések még 1956-57-ben jelentkeztek (a fizikai munkások reálbérei pl. 1955-ben az 1938-as nívó felét érték el; a forradalom után azonnal 30 %-kal emelték a béreket), de azóta sem szüntek meg hatni. Az új vezetés kezdettől fogva tisztában volt például egy olyan ténnyel, hogy a nagyvárosok húsellátásának elakadása vagy az élelmiszerek árának radikális emelése forradalmi válsághoz vezethet (Magyar- és Lengyelország az a két kommunista ország, amelyben erre a lehetőségre mindig mindenki gondol).

Részben közvetlen, részben közvetett összefüggés, hogy a fegyverkezésre fordított hányad a kommunista országok közül Magyarországon a legkisebb, a beruházási hányad kisebb mint Lengyelországban, Romániában, vagy Bulgáriában, ennek megfelelően magasabb a Fogyasztási hányad*. Elavult szemlélet ebből arra követ-

*Beruházás és fogyasztás aránya igen éles fényben mutatja meg, mennyire hozzátartozik a forradalom történetéhez Nagy Imre reformista szocializmusa. Rákosi és Gerő idejében Magyarországon a beruházási ráta jóval magasabb volt, mint pl. Csehszlovákiában és Lengyelországban. Az 1953-as berlini munkásfelkelés után mindenütt emelték a fogyasztási hányadot, de sehol sem olyan nagy mértékben mint Magyarországon, ahol 1953-ról 1954-re a beruházásokra fordított összeget 20 %-kal csökkentették, és a fogyasztási hányadot 58 %-ról 70 %-ra emelték. A forradalom előtti évben a beruházásokra fordított összeg Magyarországon alig volt magasabb, mint 1950-ben - ugyanabban az évben a beruházások színvonala Csehszlovákiában 60, Lengyelországban 70, Bulgáriában 90, Romániában 140 %-kal múlta felül az 1960

keztetni, hogy a mai fogyasztás Magyarországon magasabb, az erősebben beruházó országoknak viszont a fejlődése gyorsabb.

A túlzottan magas beruházási hányad valójában annyira lerontja a beruházások hatékonyságát, hogy végső soron lassítja a fejlődést. A beruházási hányad Magyarországon közelebb volt az optimálishoz, ezért (és más okok miatt) a magyar gazdaságnak a fejlődése is gyorsabb volt.

2. A reform előzményei

Az életszínvonalat a legnagyobb mértékben azonban az 1968 január elsején bevezetett gazdasági reform befolyásolta. Az első lépésekre ebben az irányban már Nagy Imre kormánya idején sor került. A megindult fejlődést szakította meg Hegedűs András kormánya 1955-ben és 1956-ban. A forradalom leverését követő éveket küzdelem jellemezte; a gazdasági reform elfogadása megváltoztatta az erőviszonyokat - s maga is az erőviszonyok átalakulásának volt a következménye -, de nem döntötte el, hanem kiélezte a küzdelmet.

Mi volt a reform előzménye?

évit. Részben az érlelődő társadalmi válságnak, részben Nagy Imre személyiségének tulajdonítható, hogy az 1953-as 'olvadás' Magyarországon - a szomszédos országoktól eltérően - valóban történelmi fordulatot jelentett. A forradalom természetesen sokkal nagyobb változást hozott magával. 1957-ben a beruházásokra fordított összeg Magyarországon ugyanakkora volt, mint 1950-ben, Csehszlovákiában és Lengyelországban közel kétszer akkora. 1958-ra - legalább látszólag - sikerült stabilizálni a politikai helyzetet. Azonnal megemelték a beruházási hányadot, mégpedig ugrásszerűen. 1957-hez képest 1958-ban 28 %-kal, 1959-ben 75 %-kal növelték a beruházások összegét. 1963-ban pedig az 1957-es színvonalnak csaknem háromszorosát érték el: ez volt egyik tényezője a hatvanas évek első felében bekövetkezett súlyos gazdasági válságnak. Részben e válságnak, részben a politikai erőviszonyok átalakulásának hatására 1963-tól kezdve fokozatosan új gazdaságpolitika kezdett érvényesülni; 1963-tól 1970-ig a beruházások színvonala 49 %-kal, majd 1970-től 1976-ig újabb 41 %-kal emelkedett, az 1950 évi színvonal hatszorosát érve el, míg pl. Lengyelországban 1950-től 1975-ig a beruházások színvonala a tízszeresére növekedett.

Az ötvenes években a magyar ipar bővülése változatlan technikai színvonalon ment végbe. Ebben az időben mélyült a szakadék Magyarország és a fejlett tőkés országok technikai színvonala között. «A beruházás nálunk azt jelenti, hogy a meglévő vödörhöz még egy vödört veszünk» - mondta az egyik magyar vegyész. Az iparosításnak e fajtáját az tette lehetővé, hogy még nagy számban állt rendelkezésre tanulatlan munkaerő. Az 1945-ös föld-reform alig enyhítette a mezőgazdasági túlnépesedést, az ötvenes évek kommunista agrárpolitikája pedig a parasztok felét elűzte a földről. A hatvanas évek közepére a tanulatlan munkaerő elfogyott. A második vödör mellé hiába akartak harmadik vödört beszerezni, mert már nem akadt senki, aki vigye a vödört.

Jól jelzi ezt, hogy míg 1949 és 1960 között az ipari munkások száma 100 %-kal emelkedett, addig 1960 és 1970 között már csak 33 %-kal, és ez a növekedés is a hatvanas évek első felére esett; a hatvanas évek végén az ipari munkások létszáma már nem emelkedett. A magyar társadalom ipari társadalommá vált, és a posztindusztriális társadalom küszöbére jutott: a mezőgazdaságban dolgozók aránya egynegyedre csökkent, a szellemi munkából élő keresők aránya egynegyedre emelkedett. Az extenzív iparosításról át kellett térni az intenzív iparosításra: az ipari termelés további növelésének már nem lehetett forrása a fizikai munkások számának növelése, hanem csak a technika fejlődése.

A gazdasági reformhoz hozzájárult az áruhiány, a nagyon rossz minőségű áruk eladhatatlan feleslege, az exportképtelenség, a fizetési mérleg felborulása, de a döntő ok a munkaerőhiány miatt beálló működésképtelenség volt.

1963-ról 1964-re több mint 17 %-kal csökkentették a beruházások összegét, a kollektivizált mezőgazdaságban engedélyezték azokat a változásokat, amelyekről a későbbiekben esik majd szó, majd értelmiségiek bevonásával megkezdték a gazdasági reform előkészítését.

Most terjesztették elő együttműködő értelmiségiek együtt *nem* működő értelmiségieknek azokat a javasla-

taít, - pontosabban azoknak szemérmesebb és mérsékeltebb változatait - amelyeket ugyanők néhány évvel előbb marxista bírálatban részesítettek. Még ezek a szerényebb és mérsékeltebb változatok sem valósulhattak meg, sőt nyilvánosság elé sem kerülhettek: az apparátus harcba lépett, és kompromisszum született. Arról pedig egyáltalában nem lehetett szó, hogy az 1953 és 1956 között kialakult, majd 1956 és 1960 között részletesebben kidolgozott elvi alapokat megvitassák; ismeretlenek maradtak a közvélemény előtt.

Az egyik kiindulópont az volt, hogy Magyarországon állami tulajdonban vannak a földek, az energiaforrások, a városi telkek és a termelőeszközök javarésze; az állam rendelkezik a munkások, parasztok, értelmiségiek munkaerejével is, ő osztja el a munkaerőt a termelés ágai, az üzemek és tevékenységfajták között; az államé a munka terméke is, ő szabja meg a munka díjazását. Az állami tulajdon fölött végső soron a párt politikai bizottsága rendelkezik, mint ahogy a gazdasági uralmon kívül kezében van a politikai, katonai, a kulturális és a tájékoztató uralom is. A termelési egységek vezetői - akár pártbizottságok, akár gazdasági vezetők - csupán adminisztrálják az állami tulajdon rájuk bízott részét. Delegált hatalmuk egyetlen forrása, hogy befogadták őket az uralkodó rétegbe, nem is tart tovább, csak addig, ameddig tagjai a rétegnek, s mint ilyenek, élvezik a felülről megszabott javadalmakat és előnyöket.*

A kommunista rendszer jóval nagyobb mértékben választja el a termelőt a termelés feltételeitől (az energiaforrásoktól, a földtől, a telkektől, a termelőeszközöktől) mint a kapitalizmus, amelyben a lakosság jelentős része kisártermelő, szövetkezeti tag, földdel, termelési hellyel, termelési, kutatási, információs vagy valamilyen más meg-

*E helyen nem elemezhető, miképpen oszlik meg a különböző rangú és beosztású vezetők között a tulajdon fölötti rendelkezés. Jellemző azonban, hogy az energiaforrások, telkek, földek, termelőeszközök tulajdona sokkal inkább oszlik meg, mint a munkaerő és a munkatermék fölötti uralom.

élhetési és alkotási eszközzel rendelkező független és vállalkozó egzisztencia. A párt uralma tulajdon nélküli bér-munkássá változtatja a lakosságnak csaknem az egészét. Ugyanakkor - a kapitalizmustól eltérően - a termelés feltételeitől elválasztott, tulajdon nélküli termelőket megfosztja az egyesülés jogától, elveszi tőlük vagy korlátozza a munkahely megváltoztatásának szabadságát, központi-lag szabja meg bérüket, mindezzel a lehető legkisebbre szorítva azt a lehetőségüket, hogy a munkapiacra alkudják ki a munka díjazását. Ezért keresetük és fogyasztásuk, egyéni és kollektív autonómiájuk sokkal kisebb, mint a hasonló fejlettségű kapitalista országokban élő bérezett dolgozóké.

A ciklikusan bekövetkező 'liberalizálási' hullámok idején általában két irányban - a parasztság és az értelmiség viszonylatában - lazítanak ezeken a kötöttségeken; a fizikai munkások kisemmizettsége mindig csaknem teljes marad. E társadalom alapkonfliktusa az uralmon lévők és az uralomból kizártak ellentéte, de ezen belül különösen kiélezett az uralmon lévők és a fizikai munkások ellentéte.

Elméletileg tudományos alapokon kidolgozott terv irányítja a gazdasági életet, szabja meg az árakat, a béreket, a munkaerő elosztását, és a piacnak csak elenyésző szerepe van. A valóságban a gazdasági élet alapja az örökölt, az előző kor állami protekcionizmusától, energia-, föld-, telek-, és egyéb monopóliumaitól eltorzított piaci struktúra. A tervezés nem áll másból, mint a) az egyes gazdasági ágak termelésének bővítéséből, b) a struktúrának a hadigazdaság érdekében való módosításából, c) a beruházásoknak hatalmi befolyás (különböző lobby-k, nagyhatalmú párttitkárok és pártbizottságok stb.) szerinti elosztásából, d) mindezen törekvések korrekciójából különböző, végső soron piaci eredetű lehetetlenülések miatt.*

* A terv 'tudományos megalapozottságát' jól jellemzi, hogy a magyar 'ötéves' tervekben mindig az első évben teljesítik az előirányzatot, a második évben már alapvetően eltérnek tőle, a harmadik évtől kezdve pedig az egész tervnek semmi szerepe sincs.

A militarizálásnak, a hatalmi befolyásoknak és a piaci erőknek küzdelme a) bürokratikus direktivizmusban, tehát bonyolult, áttekinthetetlen, ineffektív adó-, dotáció-, utasítás-rendszerben, a vállalatok és az állam közti 'terv-alkuban', b) a gazdasági élet totális anarchiájában, c) a ciklikusan visszatérő gazdasági válságokban realizálódik. E válságokat végső soron a militarizálás és a piac küzdelme határozza meg. Valahányszor viszonylagos piaci egyensúly jön létre, azonnal felülkerekednek a gazdaság militarizálására törekvő erők, mértéktelenül fokozzák a beruházásokat, korlátozzák a lakosság fogyasztását, felszámolják a szabad vállalkozásnak tett engedményeket, mindaddig, amíg gazdasági és politikai válság nem áll elő, amikor is ismét csökkentik a beruházásokat, s valamelyes teret engednek a vállalkozásnak és a lakosság fogyasztásának.

A reformjavaslatok 'osztályháttere' nem a gazdasági vezetők több előnyért és nagyobb befolyásért vívott küzdelme volt (az állásukba kinevezéssel jutott és egzisztenciális félelmektől gyötört gazdasági vezetőknek jelentéktelen része vett részt a küzdelemben), hanem az alapvető társadalmi rétegeknek a nagyobb autonómiáért folytatott évtizedes küzdelme. Kulcskérdései ezért a következők voltak:

1. a munkaerő szabad mozgásának biztosítása, aminek logikus folyománya
2. a tőke szabad áramlása,
3. a munkapiac szabaddá tétele, tehát a különböző 'bérplafonok' megszüntetése,
4. a gazdaság, a kultúra, a tudomány és a tájékoztatás autonómiája, tehát a közvetlen pártirányítás megszüntetése,
5. a termelők egyesülési joga
6. a tervutasítások, adók, dotációk rendszerének helyettesítése a vállalatok és a szövetkezetek által fizetett *egyetlen adóval* (az energiaforrások, a föld, a telek, a termelőesz-

közök használatáért); ugyanilyen feltételek mellett a szabad vállalkozás biztosítása.*

E javaslatok elvi alapja az az elgondolás, hogy a köz tulajdonába tartoznak a termelés nélkülözhetetlen előfeltételei (az energiaforrások, a földek, a telkek), de nem tarthat a köz tulajdonába a munkaerő és a munka terméke. A termelés előfeltételeit azonban nem hasznosíthatja valamilyen elvont 'köz', hanem csak egyes és egyesült termelők, akik az előfeltételek használatáért bérleti díjat fizetnek a köznek. Ez a bérleti díj a források gazdaságos kihasználására készítetve őket, fokozza a munkaerő keresletét. Egyfelől a munka és a tőkepiac szabaddá tétele, másfelől az «egyetlen adó» rendszere megszünteti a munkaerő fölött jelenleg érvényben lévő nem-piaci uralmat, de kizárja a munkaerőt alkalmazók munkapiaci uralmát is a munkaerőt kínálók fölött; a munkások érdekvédelmi egyesülési joga és hatalmi befolyása pedig megakadályozza, hogy a munkapiacot politikai eszközök számukra hátrányosan befolyásolják.

A munkapiac minden körülmények között érdekek harca. A 'munkaadó' akkor uralkodik ezen a piacon, ha monopolisztikus helyzetben van (a termelés nélkülözhetetlen előfeltételeinek magán- vagy csoporttulajdona miatt), ha az etatizmus akadályozza a munkaerők vállalkozási szabadságát, (vagyis a dolgozni akaró embert akadályozzák abban, hogy dolgozhasson), ha a munkapiacon a kínálat nagyobb mint a kereslet; viszont a 'munkavállaló' kerül előnyös helyzetbe, ha a termelés előfeltételei köztulajdonban vannak, az egyetlen adó rendszere biztosítja megfelelő hasznosításukat, ha nem korlátozzák bürokratikus kötöttségek vállalkozási szabadságát, ha a munkapiacon két munkaadó keres egy munkavállalót. A

* Kiegészítő, egyben nélkülözhetetlen előfeltételek: a minden ízében hamis agráröllő, fogyasztási áröllő által eltorzított árrendszer helyettesítése világpiaci bázisokon nyugvó árrendszerrel, a külkereskedelemben az egyedi, önkényen és hatalmi befolyáson alapuló ártámogatások és adók felszámolása, egységes külkereskedelmi valuta bevezetése, a vállalatoknak külkereskedelmi joggal való felruházása.

fentebbi koncepció megvalósítása tehát nemcsak a fogyasztók szuverénitását juttatta volna érvényre, hanem a termelőket is.

3. *A reform*

1968 január elsején mindebből egyetlenegy javaslat valósult meg: a munkaerő szabad mozgásának biztosítása. Ezzel csak félig szabadult fel a munkapiac, mert a vállalatok által kifizethető béreket a lehető legmerevebben igyekeztek szabályozni, a vállalkozás szabadságát pedig a lehető legszűkebb térre korlátozták. Ez a fél-szabadság mégis az a talpalatnyi föld volt, amelyen megvethették lábukat a személyes függetlenségért és a munkaerő árának piaci alkujáért küzdő társadalmi erők, biztosítva ugyanakkor a válságba jutott magyar gazdasági élet felvirágzását.

1968-ban többek között megengedték a mezőgazdasági termelő szövetkezeteknek, hogy ipari melléküzemeket hozzanak létre. Főleg Budapest környékén került erre sor: általuk kezdett megteremtődni az elpusztított és hiányzó magyar kisipar. Hosszú idő óta először fordult elő, hogy üzemeket nem hatóság hozott létre; hogy függetlenségre vágyó munkások és mérnökök csoportjai vállalkozásba foghattak, érvényesíthették elképzeléseiket, kialakíthatták bérüket, munkakörülményeiket, a várható nyereség megosztását. Noha a termelőszövetkezetek a budapesti és Pest megyei munkásoknak csak 3 %-át tudták alkalmazni, ez a szűk lehetőség alapvetően változtatta meg a munkások munkapiaci helyzetét. Rákosiék a szakmunkásokat 'munkásarisztokráciának' minősítették* - és lerontották bérüket. Most megmozdultak. Csak kis részük ment el a gyárakból, de ez elég volt. A vezetők felismerték, hogy ezek az emberek kulcspozícióban vannak, hogy rajtuk múlik az egész gyár termelése, és ezért fortélyos fogásokkal kijátszva az állami rendeleteket, felemelték bérüket.**

* A segédmunkások viszont 'lumpenproletárnak' minősültek.

** Marc Rakovski azt gondolja, hogy a központi pártapparátus nem engedi meg a gazdasági vezetőknek a munkások béreinek csökkentését («Le marxisme face aux pays de l'Est», 85. lap.) Ez kevésbé valószínű.

Segéd munkások is mentek a melléküzemekbe, de őket elsősorban a mezőgazdasági termékek szabad-piaci lehetőségeinek növekedése érintette. Nagy részük kétlaki életet él, a gyári munkát a háztáji gazdasággal, mezőgazdasági idénymunkával, 'maszek' építőipari munkával változtatja.

A munkapiac viszonylagos felszabadítása tehát a reálbérek gyors és jelentékeny emelkedéséhez vezetett, de ennél sokkal többhöz: nagyobb függetlenséghez és személyes szabadsághoz, a gyárakban folyó rejtett osztályharc feltételeinek javulásához, az élet- és munkakörülményekre gyakorolt befolyás lehetőségeinek növeléséhez.

Igen sok tanulmányban olvasható, hogy a reform lényege a döntések decentralizálása volt. Kétségtelen, hogy valamelyes decentralizálás végbement, de ennek határait jelzi, hogy egyetlen veszteséges vállalatot, üzemet vagy üzemegységet sem számoltak fel.

Nem, a reform elsősorban nem a kiváltságosok körén belül idézte elő a hatalmi és jövedelmi megosztás módosulását. Elsősorban a termelés feltételeitől megfosztott munkaerő helyzetén változtatott, lehetővé téve, hogy a dolgozni akaró ember, ha akadályozva is, fellendítse a gazdaságot. *

4. A kettős gazdaság

A munkaerő mozgásának engedélyezése az egész magyar gazdaságra kiterjesztette a mezőgazdaságban akkor már néhány éve fenálló kettős gazdaságot. A Magyarországon elvégzett munka egyik fele nyílt, hivatalosan regisztrált és ellenőrzött piacon lép fel, másik fele hivatalosan nem regisztrált, rejtett piacon. ** Ennek megfelelően

* Hegedűs András egy írásában úgy vélekedett, hogy a reform eredményeképpen 'a termelés a szükségesnél nagyobb mértékben alárendelődött a profit-érdekeknek.' A reform évei a valóságban azt bizonyították, hogy egyetlen vállalat sem törekedett maximális haszonra. Az optimális nyereség határát vállalatról vállalatra másképp szabták meg (bár nem túlságosan tág határok között), de mindenütt volt határ, amin nem kívántak túllépni.

** Lásd Kovács János fentebb közölt tanulmányát.

a termékek és szolgáltatások egyik felét hivatalosan nyilvántartott, másik felét többé-kevésbé rejtett piacon hozzák forgalomba. Már láttuk, hogy az élelmiszerszükséglet felét a másodlagos piacon fedezik. Egy másik alapszükséglet a lakás: mint Kovács János írja, a lakások kétharmadát a másodlagos piacon, tehát magán-erőből, magán-munkaerővel állítják elő, mégpedig úgy, hogy az építőipari munkások hétfőtől péntekig - vagy inkább keddtől csütörtökig - az állami építőipari vállalatokban normában állami lakásokat, a többi időben pedig magánszámlára magánlakásokat építenek. De a valóságban még az állami lakások sem készülnek el teljesen az állami piacon: átadáskor még használhatatlan állapotban vannak. Jönnek a lakók, akik megvették a lakásokat; megállapodnak az állami építőipari vállalat munkásaival, akik a kialkudott bérért elvégzik a szükséges munkálatokat. Ugyanez a jelenség tapasztalható mindazoknál az iparcikkekénél, amelyeknél technológiailag lehetséges, hogy az, ami kész, ne legyen kész.

A kettős munkapiac azonban nemcsak a parasztokra és a munkásokra, hanem az értelmiségiekre is kiterjed, beleértve a tudományt és a művészetet is. A kutatóintézetek dolgozói pl. jövedelmük jelentős részét a másodlagos piacon szerzik meg. Ennél fontosabb, hogy sok területen a másodlagos piac számára készültek a valódi tudományos teljesítmények.

A másodlagos piacnak köszönhető az életszínvonal gyors fejlődése. Még nagyobb azonban a másodlagos piacnak az élet minőségére gyakorolt hatása. A másodlagos piacon szabadabbak és függetlenebbek az emberek, érvényesíthetik találékonyságukat, kezdeményező erejüket, tehetségüket, kibontakoztathatják képességeiket és megtalálhatják a munka örömét.

Régebben, a hatvanas évek gazdasági válságának idején, azt kérdezte egy ízben a Tervhivatal akkori elnöke: csak tudnám, mitől megy a villamos? Akkor azt felelhetne volna valaki: mert valamennyire működik egy rejtett piac (akkor még szűkebb keretek között), amely helyesbíti a központi tervezés létrehozta anarchiát, vagy más-

képpen: mert alulról egy kicsit ki tudják javítani azt, amit fent elrontottak. 1970-ben így vetődhetett volna fel a kérdés: miért kezd most fejlődni a gazdaság? És a válasz ez lehetett volna: mert egyre nagyobb teret kap az egyéni és csoport-kezdeményezés.

5. Az ellentámadás

A prágai bevonulás felbátorította a pártapparátust. Ellentámadásuk már 1969-ben megkezdődött, de még nem bontakozott ki; ez az év - s bizonyos mértékig a két következő is - az orosz vezetőknél való tájékozódás ideje volt. De már 1970-ben kiadta Aczél György, a párt művészeti, tudományos és kulturpolitikájának irányítója a 'három T' jelszavát: támogatás, türelem, tiltás. A hármas jelszó gyakorlati jelentése: támogatás a propaganda-műveknek, türelem azok iránt, akik nem mondanak semmit, akik veszélytelenek vagy érdektelenek, tilalom azokkal szemben, akik mondanak valamit. Ugyanennek az évnek terméke Aczél híres mondata: 'A publikáció szabadsága veszélyezteti a kutatás szabadságát.' De el kell ismerni: 1970-ben, ha publikálni nem is, kutatni még lehetett.

Az apparátus ellentámadása minden társadalmi réteg ellen irányult, hiszen az 1956-os forradalom és a magyar társadalom azt követő szívós küzdelmének eredményeképpen minden réteg nyert: mindenkitől volt mit visszavenni. Az apparátus legfőbb követelése - már 1969-től kezdve - a munkaerő szabad mozgásának megtiltása volt. 1970-ben elérték, hogy a rádió, a televízió, valamennyi újság valóságos uszító hadjáratba fogott a 'vándormadarak' ellen; 1972-ben megszülettek az első korlátozó intézkedések, és megtiltották másfajta álláspontok közlését; 1974-ben újabb korlátozások, végül 1976-ban olyan intézkedések következtek, amelyek jogilag lehetetlenné tesszik a munkahely megváltoztatását. Ezzel egyidejűleg úgy szabályozták a szervezetekben dolgozó munkások bérét, hogy kevesebbet keressenek az állami vállalatokban dolgozóknál. A helyzet általános romlása megértette a munkásokkal, hogy függetlenségi vágyaikat - legalább egyenlőre - háttérbe kell szorítaniok.

Részben a munkaerőért folytatott harccal függött össze, de elsősorban a mezőgazdasági és a kettős jövedelmű lakosság ellen irányult a termelőszövetkezetek ipari melléküzemeinek betiltása 1972-ben. A legsúlyosabb hatást ez az intézkedés a munkapiacra gyakorolta, egyben azonban elvonta a szövetkezetektől azt a többletértéket, amely a mezőgazdasági beruházások legfontosabb forrásául szolgált.

Nyers Rezső és Fehér Lajos már említett leváltása után a gazdaságpolitika irányítója a gazdasági reform esküdt ellensége és az orosz vezetők bizalmi embere lett. 1975-ben és 1976-ban kétszeresre emelték a háztáji gazdaságok adóját, megtiltották a tőkés piacról mezőgazdasági gépek és alkatrészek behozatalát, és perek tömegét indították el termelőszövetkezeti vezetők ellen. (Az ismert mondás szerint a magyar agronómus három műszakban dolgozik: az első műszakban dolgozók ellen még nem indult eljárás, a második műszakban dolgozók ellen már folyik, a harmadikban dolgozók már ülnek.) Eredmény: egy hét alatt levágták az anyakocákat, a zöldségtermelés szinte megszűnt. Az adóemelést visszavonták, 1976 őszére pedig a tőkés importot is engedélyezték. E ponton bebizonyosodott, hogy a kiharcolt engedményeket meg lehet védeni.

1976 elején az egész iparban nagyarányú normaemelést hajtottak végre. Eredmény: a munkások többsége az alacsonyabb teljesítményszázalék mellett nem volt hajlandó túlórát vállalni; a termelési tervet nem lehetett teljesíteni. Megoldás: informális lazítások a teljesítmény elszámolásában.

1972 óta rendszeresen csökkentik az értelmiség mellékjövedelmeit. Minimumra korlátozták a másodállásokat és a mellékfoglalkozásokat, a magántervezéseket és a szakértői munkákat. Ami fontosabb: azt, amit meghagytak, politikai feltételekhez kötötték. Ezzel felszámolták ennek a «piacnak» korrigáló hatását, lehetetlenné tették, hogy a tehetség és a szabadabb gondolat ezen a módon érvényesüljön; sok ellenzéki értelmiségit pedig minden legális jövedelmétől megfosztottak.

Az együttműködő értelmiség egy része ebben a helyzetben rezignáltan és elkeseredetten próbálja a reform vonalát folytatni. Más része elébe megy a várható változásoknak, és miközben nyugati útjain 'európai' színekbe öltözik, otthon azt is megteszi, amit el sem várnak tőle. A belső emigránsok igazoltnak látják álláspontjukat, az együtt nem működő tábor aktív tagjai radikalizálódnak, és az eddig izoláltan működő, egymást sokszor bizalmatlanul méregető ex-marxisták, liberálisok, szociáldemokraták fokozatosan egymásra találhatnak.

Párizs, 1978 február

A demokrácia jövője Keleteurópában

Ez az írás francia nyelven készült és az 1977 őszi velencei Biennálén került felolvasásra. Eredeti szövegét e magyar kiadással egyidőben jelenteti meg az *Esprit* c. párizsi folyóirat. Lengyel fordításban közölte a párizsi *Kultura* 1978 évi 1. száma.

I

Ki merészné azt mondani, hogy a közép-keleteurópai nemzeteknek nincsenek demokratikus hagyományai, például a polgárjogok és a helyi önkormányzat vonatkozásában, vagy akár a felelős kormányt illetően is? Természetesen a demokrácia gyakorlata sokkal korlátozottabb volt ebben a térségben mint Nyugaton és tele volt viszonytalanságokkal. Ez azonban nem változtat azon, hogy a lengyelek, a csehek és a magyarok nagy többsége a leninista típusú diktatúra bevezetésében brutális visszafejlődést látott a demokratikus szabadságok és a társadalmi önigazgatás tekintetében.

Ezt a kegyetlenül egyszerű tényállást sokakban elhomályosítja a kommunizmusnak egy másik vonatkozása,

mégpedig az, hogy hatalomrakerülése szociális őrsgváltást von maga után. Való igaz, hogy a kommunista rendszerek leváltják a régi uralkodó réteg nagyrészét és helyettük a vezető állásokba olyan új embereket ültetnek, akiknek nem csekély része - ha talán a többsége nem is - a proletariátusból kerül ki. A kommunista vezetőrétegnek ezt az osztályszínezetét azonban nem szabad összekeverni a rendszer politikai jellegével. A javak igazságosabb elosztása, a kultúra úgynevezett demokratizálása, vagy a szociális mobilitás növekedése dicséretes dolgok, csak azt nem szabad gondolni, hogy a politikai demokráciát is automatikusan előmozdítják. A politikai demokrácia ugyanis feltételezi egynémely szabályok tiszteletbentartását, így például az ellenvélemény iránti türelmet és a perspektívák nyitottságát. A leninizmus mint politikai tan fogadalmat tett, hogy ezeket a szabályokat, amelyeket polgári-tőkés kategóriáknak minősített, megsemmisíti, és ehhez a fogadalmához hű maradt.

Ha tehát egyrészt igaz, hogy a kommunizmus megújította az uralkodó elitet, ebből a kormányzati módszerek «demokratizmusára» vonatkozóan még semmi nem következik. Ellenkezőleg, a leninista forradalmak a kor emberét pontosan az elé a probléma elé állítják, hogy szakadék keletkezett a szocialista társadalompolitika és a demokrácia között. A demokrácia hiánya nemcsak azokat a metódusokat jellemzi, melyeknek segítségével a kommunista rendszer engedelmességre kényszeríti a szélesebb néprétegeket: elsősorban és különösen az új kommunista elit belső szervezetére érvényes. A leninista forradalmak talán éppen ebben a vonatkozásban hozták a legvégzetesebb történelmi újdonságot: a proletárdemokrácia cégére alatt megnyitották egy merőben újszerű szociális despotizmus korszakát.

Közismert dolog, hogy a kommunista politikai hatalom a centralizmus elvére épül; ez az elv a gyakorlatban azt jelenti, hogy az ellenőrzés egyetlen elfogadott formája az, amelyet a felsőbb hatóságok gyakorolnak. Az ellenhatalmak létezésének vagy a hatalom megosztásának már annak a punzta gondolata is borzadályt vált ki a leninista

tanítás követőiből, akik mindenfajta ellenzékben, még a szervezetlenben is, ellenséges felforgatást látnak. A hatalom egységére törni szigorúan tilos, és az egypárt rendszer egész szerkezete tulajdonképpen arra való, hogy ezt az egységet úgy a döntés mint a cselekvés síkján fenntartsa. Így aztán politikailag csak annak van jelentősége, ami az állam-párt szentélyein belül történik, a közéletnek minden egyéb vonatkozása - például az országgyűlés vagy a hazafias népfrent - pusztá dekoráció.

A 20-as és a 30-as években a fasiszta politikai képződmények, mint ismeretes, bőven merítettek abból a történelmi újításból, amit a szovjet orosz kommunizmus hozott; nagyszerű felfedezésként értékelték a polgárjogok megszüntetését, minden rendű és rangú politikai ellenfél erkölcsi és fizikai megsemmisítését. De érdemes egy különbségen is elidőzni. A fasiszta diktatúrák ugyanis büszkén vállalták a tekintélyuralmi elvet, szemben Leninnel és követőivel, akik váltig azon voltak, hogy diktatúrájukat demokráciának álcázzák. A különbség itt nemcsak árnyalati. Mussolini, csakúgy mint Sztálin, maga nevezte ki «nagytanácsának» mindenkori tagjait, de kettejük közül csak az utóbbi tulajdonított fontosságot annak, hogy a kinevezés a megválasztás látszatát öltse.

Lehetséges, hogy ebben rejlik a közép-keleteurópai kommunista rendszerek krízisének egyik visszatérő oka; (hadd húzzam alá, hogy Közép-keleteurópáról szólva Oroszországot a maga sajátos tradícióival szándékosan kirekesztem). Nem lehet évtizedeken át büntetlenül azt prédikálni a népnek, hogy a leghaladóbb demokráciában él, amikor is mindenki tapasztalatból tudja, hogy ez a demokrácia talmi, és ha azzal valaki komolyan akar élni, mindjárt a körmére koppintanak. Más a díszlet és más a valóság. Hosszú távra ez a kettősség teszi sebezhetővé a kommunista politikai rendszert. Valahol baj van a legitimitással, és ennek tudata homályosan még az uralkodó elitben is motoszkál.

Tegyük azonban hozzá, - mert sokan hajlamosak ezt figyelmen kívül hagyni, - hogy a rendszernek ez a sebezhe-

tősege nagyon nagy mértékben abból ered, hogy létezik valahol Nyugaton egy szabadabb világ, s hogy ezzel a Nyugattal a rendszer összeméri magát. A demokratikus értékek nevében történő tiltakozásoknak nem elhanyagolható tényezője a nyugati kulturális befolyás. Hogyan lehetne különben megmagyarázni, hogy a kommunista világnak éppen a nyugati csücskében és csakis ott fordult át ez a tiltakozás lázadássá, miközben a keleti végeken, pl. Oroszországban és Kínában, csak erőtllenül pislákoló lángocska maradt? A nyugati befolyás persze azért is hat erősebben a nyugati végeken - Budapesten, Varsóban, Prágában - mert ott történelmi okokból már eleve fogékonyabb közvéleményre talál.

A lázadás, amelyről beszélek, 1956 és 1968 között érte el tetőpontját. Ha okfejtésem helytálló, nincs kizárva, hogy e lázadás egyik tényezője egy félreértés, amelynek eredete a háborús évekre és az azt közvetlenül követő korszakra nyúlik vissza. Nagyobb tömeghatás végett a közép-keleteurópai kommunista pártok a jugoszlávok kivételével abban az időben áttértek egy nemzeti demokratikus szóhasználatra és hivatkozási rendszerre, amelyben a proletárdiktatúra szót még csak kiejteni sem volt szabad. Dimitrovtól Rákosiig, Sztálin összes későbbi helytartói azon versenyeztek, hogy melyikük emeli magasabbra a nemzeti hagyományok és a demokratikus haladás zászlaját. Annál erősebb volt aztán a megcsalatottság érzése a népesség minden rétegében. Talán még az sem véletlen, hogy 1956 és 1968 három nagy megmozdulása éppen azokban az országokban következett be, ahol 1944 és 1948 között Sztálin és a helyi kommunista pártok a legnagyobb *tényleges* engedményeket tették a polgári és szocialista demokrácia alapján álló erőknek. Tény az, hogy az 1956-os magyar forradalomban és az 1968-as cseh eseményekben nyílt követelés volt az 1948-ban elhagyott tradíciókhoz (a koalíciós demokráciához) való visszatérés. A lengyel demokratikus erők még ennél is régebbi hagyományok nevében szálltak harcba.

Az 1956 és 1968 közötti lázadások legfontosabb és legközvetlenebb kiváltó okai a nemzeti sérelmek voltak. Annál figyelemreméltóbb, hogy a szuverénítás, azaz a Szovjetunióval való viszony problémájától szinte elválaszthatatlanul mindhárom nagy nemzeti megmozdulásban megjelent és központi helyet kapott a demokrácia követelése. Figyelemreméltó az is, hogy ez a követelés hasonló módon jelentkezett mindhárom országban. Vagyis hogy ugyanazok a társadalmi rétegek hordozták őket emitt és amott, hogy egyazon célokra irányultak, (habár voltak változatok), hogy ugyanazt az önmegtartóztatást tükrözték. S ha a demokrácia követelése végülis elbukott, ezt nemcsak a közismert történelmi körülmények magyarázzák, hanem néhány olyan belső gátlás is, amely a három mozgalomban közös volt.

Vegyük sorjába ezeket a párhuzamos adottságokat.

a.) A demokráciáért folytatott harcot mindhárom esetben egy «párton belüli» elégedetlenség robbantotta ki. Mielőtt még a nép megmozdult volna, a párton belül léptek fel némelyek azzal az igénnyel, hogy a kommunizmus legyen egy kissé demokratikusabb. Ez történt 1953 és 56 között Varsóban, Budapesten, sőt még Kelet-Németországban is, és ez, 12 évvel később, Csehszlovákiában. Mindjárt hozzáteszem, hogy 1968 óta hasonló mozgások valószínűtlenné váltak Keleteurópában, lévén hogy az oroszok minden intézkedést megtettek, hogy a párton belüli revizionista törekvéseknek elejét vegyék.

b.) Mindhárom esetben az erjedés az értelmiségi körökben kezdődött és onnan terjedt tovább. Ezzel a közismert ténnyel kapcsolatban csupán két megjegyzést szeretnék tenni: az egyik az értelmiség kiváltságos stratégiai helyzete vonatkozik (bővebb kifejtéstől hadd tekintsek itt el), a másik történelmi jellegű. A szovjet világ nyugati övezeté-

ben mégiscsak fennmaradt egy olyan értelmiségi réteg, amely megőrizte folytonosságát a nemzeti múlttal és képes arra, hogy nem-konformista nézeteket közvetítsen a felnövő nemzedékeknek, sőt hogy ezekkel még a kommunista vezetők egy részét is befolyásolja.

c.) Mindhárom nagy mozgalom fokozatosan radikálódott. Ennek során a demokrácia követelése is egyre messzebbre ment: a párton belüli vita szabadságától eljutott a hatalom megosztásának és ellenőrzésének kevésbé leninista eszméjéig. Az igaz, hogy a többpártrendszer csak egy esetben vált a keleteurópai forradalom hivatalos programjává: 1956 októberében Budapesten. De a kommunista pártmonopólium leépítése benne volt a prágai tavasz logikájában, Lengyelországban pedig két évtized csalódásai után vált a demokratikus ellenzék központi célkitűzésévé.

d.) A gazdasági és szociális intézmények területén a keleteurópai demokratikus mozgalmak mindeddig nagy mérsékletről tettek tanulságot: egyikük sem követelt semmi olyat, ami ne lenne «szocialista». Különösen figyelemreméltó hogy a vállalkozási szabadság egyetlen politikai programban sem jelentkezett (kivéve a kisparaszti gazdaság vonatkozásában, ahol azonban a magán-szektor igénye inkább hagyománytiszteletből, mint a szocializmus megkérdőjelezéséből ered). Ritka kivételektől eltekintve, a gazdasági programok két pólus között ingadoztak: a vezetés decentralizálása és az igazi társadalmi tulajdonra való áttérés; valójában mindkét esetben a döntési autonómia megteremtése áll a középpontban.

e.) Habár a reformok ideje nem volt mindenütt olyan szűkre szabva mint Budapesten, a végső mérleg mégiscsak az, hogy a három nagy lázadás egyikének sem sikerült olyan társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális intézményeket létrehoznia, amelyek hatékonyan ellensúlyozhatták volna a párturalmat a szovjet fennhatóság visszaállítása után.

f.) Akár meszire mentek, akár óvatosak voltak, akár harciasan léptek fel, akár békésen, s bárhogyan is «viszonyultak» a szovjet birodalmi érdekekhez, a demokratikus

mozgalmak ugyanarra a sorsra jutottak: a szovjet hatalom egyforma makacssággal és eréllyel lépett fel ellenük (ha a brutalitás mértékében voltak is különbségek.)

III.

A hasonlóságok azonban ezzel nem érnek véget. Ha szemügyre vesszük a demokráciát illető (a c. pont alatt említett) követeléseket, arra az érdekes megállapításra juthatunk, hogy kifejlődésük szakaszonként történt, s hogy ezek a szakaszok szigorú logikai rend szerint követték egymást. Nagy vonalakban négy szakaszt különböztethetünk meg:

1. *A belső kritika.* Ezt a szakaszt az jellemzi, hogy demokrácia címén a kommunista párt belső működéséről esik szó. A követelések tartalma: nagyobb vitaszabadság, szélesebb pártrétegek bevonása a döntésekbe, a választási procedúrák komolyanvétele, az államtitkok körének leszűkítése, stb. Arról nincsen szó, hogy a döntésbe való beleszólás pártonkívüli rétegekre is kiterjedjen.

2. *A polgárjogok újrafelfedezése.* Ebben a szakaszban már többről van szó: nagyobb szólásszabadságról, (amelyet esetenként gyakorolnak is), olyan sajtóorgánumokról és egyesületekről, amelyek már nincsenek teljesen párt-ellenőrzés alatt (a párt vezetőszerpét azonban még senki sem támadja); a hivatalos ideológiától eltérő eszmévilágok tiszteletbentartásáról (nemzet, vallás, magánélet, öncélú művészet, stb.); sőt még a független igazságszolgáltatás gondolata is felmerül, ha másért nem, hogy az előző korszak törvénysértéseit orvosolják és hogy a fennálló törvényeknek betűszerinti érvényesítését követeljék.

Az első szakaszból a másodikba való átfejlődés nem automatikus. S itt lép be az egyenletbe az értelmiség. Ugyanis arról van szó, hogy a lenini tanok kétértelműségét csak akkor lehet a demokrácia érdekében kihasználni,

ha van a helyszínen egy nem teljesen megfélemlített vagy eltompult értelmiségi réteg, amelynek szakmai vagy szellemi presztízse olyan, hogy a politikai hatalommal egy bizonyos erkölcsi erőt tud szembeszegezni. Szükséges feltétel az is, hogy a nevesebb szellemi emberek közül néhányan - minél többen, annál jobb - nagy személyes bátorságról tegyenek tanuságot, aminek következtében azután kifejlődik közöttük egy bizonyos cinkosság, amely el-
lensúlyozni képes a hatóságokkal szembeni félelmet és az ezen alapuló lojalitást. Ha mindezek a feltételek együtt vannak, a mozgalom a második szakaszba léphet. S ha a hatalom ellenállása valamilyen okból meggyöngül, a demokrácia követelése rövidesen egy újabb fázishoz érkezik el:

3. *A társadalmi autonómia követelése.* Ebben a szakaszban az az új, hogy mind szélesebb rétegek előbb hallgatólag, azután nyíltan, elvetik a kommunista pártnak azt a Lenintől örökölt igényét, hogy mindenben diktáljon. Az univerzális állam-párt eszméjével és gyakorlataival szemben a társadalom kinyilvánítja az autonóm cselekvésre való jogát. Mármost, ami ennek az autonómiának a tartalmát illeti, a keleteurópai forradalom három nagy történelmi pillanata többféle koncepciót helyezett előtérbe. 1956 óta a lengyelek egyik visszatérő követelése, hogy az állam mellett létezzenek elismert ellenhatalmak, mint például a katolikus egyház. (Könnyen lehet, hogy ez a társadalmi autonómia egyetlen formája, amely többé-kevésbé összeegyeztethető a kommunista párt-hegemónia fenntartásával.) Csehszlovákiában az 1968 évi tavaszi ébredés két független társadalmi erő felébresztésére törekedett: a szabad szakszervezetekére és a pártvezetés ellenőrzése alól kivont törvényhozó hataloméra. 1956 őszén, Magyarországon, a szabadon választott munkástanácsok és egyéb forradalmi bizottságok egész egyszerűen birtokukba vették az autonóm cselekvés jogát: több héten át a budapesti Központi Munkástanács egészen komoly riválisa volt a szovjet megszálló erők által hatalomba ültetett kormánynak.

4. *A pluralizmushoz való visszatérés.* A demokratikus perspektívák legeslegvégső határán van egy negyedik szakasz is, amelynek azonban a lázadó közép-keleteurópai társadalmak mindmostanáig csak a kontúrjait tudták felvázolni. E szakasz tartalma egy valóságos politikai pluralizmus volna. Ennek eddig két variánsa jelent meg a keleteurópai égbolton: a többpártrendszer, és egy másik képződmény, amelyet korporatista- vagy tanács-demokráciának neveznék. A magyar forradalom legális szakaszának fegyveres letörését megelőző napokban a többpártrendszerhez való visszatérést a közvélemény úgy tekintette mint a demokráciáért való küzdelem betetőzését; politikailag ez a lépés (amelyet Nagy Imre és Kádár János a régi koalíciós pártokkal összhangban hirdetett meg) azzal az óriási előnnyel járt, hogy helyreállította a nemzeti konszenzust.

A korporatista változat feltalálói a jugoszlávok; alkalmazására Magyarországon a forradalom törvényes kormányának megdöntése után történt kísérlet. Szóvivői a munkástanácsok voltak, amelyek a helyileg választott hatalmi szervekben a többpártrendszeren alapuló képvisleti demokráciának hol egy alternatíváját látták, hol meg a kiegészítő intézményét. Egy ilyen korporatista szerkezetű munkásdemokrácia mellett az adott helyzetben az szólt, hogy a jugoszláv szocializmusra hivatkozhatt, s ennek némileg több esélye volt arra, hogy az oroszok elfogadják, mint a többpártrendszernek. Ez a számítás azonban nem vált be, sem Magyarországon sem Lengyelországban, avagy 12 évvel később Csehszlovákiában.

A fentebb vázolt logikai sémával azt az ellenvetést lehetne szembeszegezni, hogy megsérti az események kronológiai rendjét, ugyanis a társadalmi autonómiáért folytatott harcot a pluralista szakasz elé helyezi, holott Magyarországon, mint láttuk, a sorrend az ellenkezője volt. A kronológiának ez a megsértése csak látszólagos. Először is figyelembe kell venni, hogy a magyar forradalom szakaszai villámgyorsan követték egymást. Másodszor, mint már mondtam, a munkástanácsok felleptének

volt némi utóvédharc-jellege (elvégre is a forradalom csúcspontja november 4-e előtt volt.) De ettől eltekintve is a szovjet uralom fantasztikus ellenállóképessége elkerülhetetlenné teszi a meghátrálásokat és az újrakezdéseket Közép- és Keleteurópában. Így például a szovjet normákhoz visszakényszerített Csehszlovákiában a Charta 77 váratlan újrafelvétele a második fázisnak, az 1975 és 1977 közötti lengyel ellenzéki mozgalom pedig újabb példája annak, hogyan csap át a második szakasz a harmadikba.

IV.

Most pedig szóljunk néhány szót a demokratikus mozgalmak gyengeségeiről, vagy pontosabban szólva eszmei tisztázatlanságairól.

(i) A nyugateurópai baloldal körében van egy visszatérő illúzió, mégpedig az, hogy a közép-keleteurópai demokratikus mozgalmak a demokrácia új formáit kísérletezték ki. A történelmi tények azonban nem igazolják ezt a tételt. Az igazság az, hogy a fentebb elemzett mozgalmak első fázisukban alig szabadultak meg a lenini normáktól, további fázisaikban pedig olyan dolgokat követeltek, amelyek az u.n. polgári demokráciákban bevett jogok és intézmények. Tulajdonképpen még a helyi szakmai és gazdasági érdekek közvetlen képviselője sem igazán új eszme: ilyen képviselői szervek számos nyugati országban léteznek a parlamenti demokrácián belül vagy azzal párhuzamosan. Igaz viszont, hogy a munkástanácsok mozgalma ismét felszínre hozott egy nagyon régi munkástörekvést: azt, hogy a kétkezi dolgozóknak legyen egy közvetlen - azaz a politikai apparátusokat megkerülő - képviselője a hatalomban. Kétségtelen, hogy a jelenkor politikai rendszerei még nem hoztak megnyugtató megoldást erre az igényre; így pl. Franciaországban az üzemi bizottsági és egyéb szakmai természetű választásokat általában a szakszervezeti apparátusok dominálják.

(ii) Azokban a ritka esetekben, amikor a keleteurópai demokrácia harcosai egyáltalában eljutottak az új politikai intézmények kialakításának kérdéséhez, álláspontjuk sokszor bizonytalan volt. Mentségükre szóljon, hogy egy olyan kíméletlen ellenféllel szemben mint a szovjet vezetés a habozás márcsak taktikai okokból is elkerülhetetlen. A teljes igazság azonban az, hogy a habozásnak van egy ideológiai tényezője is: senki sem egészen bizonyos abban, hogy melyik utat kell szeretni: a képviseleti demokráciát, (amelynek polgári, és ennél fogva kissé elavult hangzása van.) vagy a szocialista haladás erényeivel felruházott közvetlen demokráciát. Az események sodrában a magyar forradalom erői egymás után mind a kettőt választották, de talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a budapesti Központi Munkástanács vezetői többízben nyomatékosan sikraszálltak egy olyan kormányzat mellett, amelynek alapját szabad politikai választások képeznék.

(iii) Következésképpen ha egyrészt minden okunk megvan arra, hogy aláhúzzuk a közép-keleteurópai térség népeinek a demokrácia iránti igényét, semmi sem jogosít fel arra, hogy ennek az igénynek a szószólóiban a demokrácia valamilyen különösen haladó formájának harcosait lássuk. Ellenkezőleg, elszigeteltségüknél és sokrétű elnyomatottságuknál fogva inkább el vannak maradva a nyugati demokratikus gondolkodás fejlődése mögött. Sajnos korántsem előörsei valamilyen soha nem volt szocialista demokráciának, egész egyszerűen keresik azokat a formulákat, amelyek lehetővé tennék, hogy akár csak részlegesen is, visszatérjenek a demokráciához a szó legközönségesebb értelmében.

(iv) Utoljára említem a leninizmussal kapcsolatos ideológiai gátlásokat. A demokrácia hívei Keleteurópában természetesen tisztában vannak a szocialista szólamok valódi értékével, de bizonyos mértékben foglyai is ezeknek a szólamoknak. A dolognak az a veleje, hogy a szocialista eszmerendszer tagadja a magánérdek létjogosultságát: ezzel aztán halálos sebet ejt a társadalmi autonómia legitimitásán (ugyanis az autonómia lényege ép-

pen az, hogy különbözik a közérdektől). A csapdát, amelyben a keleteurópai demokrácia a leninizmus feltalálása óta vergődik, úgy hívják hogy *haladás*. Egy demokrata márcsak azért is haladónak tekinti magát, hogy hivatalos párt-ellenfelén felülkerekedjék (ki akar manapság *reakciós* oldalról vitázni?). Ugyanakkor a demokrácia logikája azt követeli tőle, hogy az állam mindenhatósága ellen óvást emeljen és annak olyan fellazítását javasolja, amely a társadalom különböző csoportjainak autonómiáját lehetővé teszi. Csakhogy mind a gazdasági kezdeményezésnek mind a kis csoportok szabad társulásának az a sajnálatos fogyatékosága van, hogy «nem olyan haladó» mint az államszocializmus, amely az oszthatatlan közérdekkel való ismert szoros kapcsolatai révén a legesleghaladóbb. Ez a demokratikus mozgások ideológiai bukátója: szinte akaratán kívül, pusztán logikai kényszerűségből, a demokrácia hívei abban a helyzetben találják magukat, hogy nemcsak a kommunista diktatúrával kerülnek szembe, hanem a szocializmus ideológiai alapjaival is. Erre pedig nincsenek felkészülve.

V.

A közép-keleteurópai népek egyelőre nincsenek tehát abban a helyzetben, hogy megszabaduljanak a 'szovjet kommunizmustól. A helyzetnek ezt az adottságát tekintve véve érdekesnek tűnik megfordítani a problémát s néhány szót szólni nem annyira a demokrácia lehetőségeiről mint inkább arról, hogy vannak-e esélyek a kommunista politikai rendszer demokratikusabbá válására. A fentebb javasolt tipológiára visszatérve a kérdés pontosabban megfogalmazva így hangzik: kifuthat-e az első szakasz valami másra mint a kettőtől a négyesig terjedő szakaszok dinamikájára. Vagy beszéljünk történelmi nyelven s nézzük a dolgot a reformra törekvő kommu-

nista államférfiak (egy Nagy Imre, egy Dubcek) helyzetéből kiindulva. A kérdés ebben az esetben az, hogy kedvezőbb körülmények esetén az említett államférfiak kialakíthattak volna-e egyfajta részvételi demokráciát a kommunista párthegemónia keretein belül. (Nagy Imre esetében természetesen ezúttal az 1953-54-es kormányzati korszakra kell gondolnunk.)

Feleljünk előbb a tények megvilágításában. Ehhez csak az kell, hogy Nagy Imre képletébe az 1956 utáni Gomulka-t helyettesítsük be, Dubcekébe pedig a 60-as évek Kádár Jánosát. Ez aztán lehetőséget nyit arra, hogy egy *in vivo* kísérlet fényében tanulmányozzuk a reformszándékok sorsát. A behelyettesítés azzal az előnnyel is jár, hogy nem kell egy fiktív történelmi helyzetet konstruálnunk, s abban a szovjet vezetőknek egy olyan türelmességét, amelynek hiánya problémánknak éppen kiinduló adottsága.

Mármost, ha így vetjük fel a kérdést, a válasz szinte magától adódik. Gomulka valószínűleg véghezvitte azt amire az 1956-os sorsfordulat előtti Nagy Imre elméletileg képes volt. Kádár János pedig ösztönösen kitapogatta és ezzel megvilágította azokat a határokat, amelyeket Dubceknek soha nem lett volna szabad átlépnie, s amelyeket valószínűleg nem is lépett volna át, ha benne élt volna a magyarság 1956-os tragédiája vagy pedig az 1968 utáni Csehszlovákiaé. Lengyelország és Magyarország mindenképpen két tanulságos példa: az első azért, mert utóbbi húsz esztendejének történetével megmutatja meddig juthat el egy kommunista rendszer az *instabilitásban*, míg a második épp ellenkezőleg azt mutatja, milyen mértékű türelem egyeztethető össze a *stabilitással*. Lebilincselően érdekes ez a kontraszt, lévén hogy az egyéni szabadságok körülbelül ugyanazon a szinten állnak mind a két országban; csak éppen Lengyelországban ez a helyzet annak köszönhető hogy a rendszer állandóan a felfordulás szélén áll, míg Magyarországon a párt-diktatúrát semmilyen számottevő kihívás nem veszélyezteti. Másképpen szólva: a Kádár-rendszer eleven illusztrációja annak az elméleti lehetőségnek, hogy a párturalom egy jó

adag türelmet tanusítson az elveitől különböző értékek iránt, hogy megtűrjön egy bizonyos mértékű szólásszabadságot, hogy ráterjen a szakértők, sőt alkalmanként a szélesebb közvélemény meghallgatásának gyakorlatára is, anélkül azonban, hogy veszélybe kerüljön a leninista párt hegemonikus uralma. Természetesen ahhoz, hogy ez az elméleti lehetőség megvalósulhasson, kellett egy kataklizma, amelyből mindkét fél - a hatalom és a nép - levonta a tanulságokat az önmérséklet irányában. Az 1956-os lázadásból a párthatalom megtanulta, melyek azok a láthatalan határok, amelyeken túlmenni életveszélyes. A nép pedig megértette, hogy a szovjet birodalmi főhatóság tartósan berendezkedett az országban. Tudomásul véve, hogy ezt a külhatalmat nem lehet kiebrudalni, a magyar nép ösztönösen hozzáidomult a játékszabályokhoz, attól kezdve, hogy úgy érezte, hogy e szabályokat egy bizonyos jóindulattal kínálják neki. Így alakult ki végülis az a helyzet, hogy a magyarság a Kádár-kormányzatban inkább közvetítő mint elnyomó hatalmat lát.

A gyakorlat által szolgáltatott válasz tehát az előbbieken feltett kérdésre ugyanolyan kétértelmű mint a demokrácia lenini felfogása. Elfogadhat-e a kommunista hatalom bizonyos korrekciókat a türelem és a népakarat nagyobb befolyásának irányában? Igen, ha erre rákényszeríti a tömegnyomás vagy a lázadástól való félelem. Igen, de természetesen csak a lengyel és a magyar példa által megvont határokon belül. E határookban a legfontosabb, hogy a párturalom érinthetetlen; ez az adottság elvileg változtathatatlan, gyakorlatilag azonban módosítható abban a mértékben, amennyiben a mérkőző felek pszichológiája erre lehetőséget ad. Ahhoz pedig, hogy a párt-diktatúra a lehetőségek legtávolabbi határáig menjen el az engedményekben, két feltételnek kell *egvidejűleg* teljesülnie: a közvéleménynek a határok szélesítése irányában kell nyomást gyakorolnia, a kormányzatnak pedig bizonyos érzékenységet kell tanusítania a népakarat megnyilvánulásai iránt. A kölcsönös engedményeknek ebben a játékában mindig fenyeget a válság kirobbanása, t.i. a polgárjogok szélesebbkörű gyakorlása (második szakasz)

még ha mérséklettel történik is. elindíthat egy olyan folyamatot, mely a rendszert szakadással fenyegeti (3-as és 4-es szakasz).

Ebben az értelemben osztom Kolakowskinak azt a nézetét, hogy a pártonbelüli revizionizmus félreértésen alapul, és hogy van benne egy nagy adag illúzió. Ne áltassuk magunkat se azzal, hogy a párthegemónia alkú tárgyát képezheti, se azzal hogy a szabadság dinamikája úgy is fejlődhet, hogy ezt a hegemoniát érintetlenül hagyja. E pesszimista realizmust azonban két fenntartással enyhítem. Az egyik, hogy néha lehet tartósan is «félreértésben» élni. Másodszor: ha igaz is az, hogy *normális* körülmények között a polgárjogok dinamikája szakadáshoz vezet a kommunista legitimitással, s ennél fogva elnyomó intézkedéseket vált ki, éppen bizonyos kataklizmák után kialakulhat olyan *rendkívüli* helyzet is, amelyben a kölcsönös engedmények szelleme ideiglenes egyensúlyt teremt. Ez az egyensúly persze csak addig marad fenn, amíg mindkét fél számol a másik erejével. Különösen a társadalomnak nehéz elhatárolnia magát az államtól és ugyanakkor mértékletesnek maradnia. De 30 évi szovjet uralom után Közép-Keleteurópa népei szinte kénytelenek megelégedni az önbizalom szerényebb formáival.

E ponthoz érkezve még egy utolsó kérdéssel találjuk magunkat szemben. Miért ragaszkodnak a kommunista pártok olyan makacsul az osztatlan hatalomhoz? Miért nem demokratikusak? (Magától értetődik, hogy a demokratikus szót itt nem az egyenlőség, hanem a szabadságjogok értelmében használom.)

Pusztán történelmi okokra hivatkozva nem kapunk kielégítő választ. Természetesen nem szabad elhanyagolni a hagyományos orosz despotizmus örökségét, a kisebbségi forradalomból - sőt államcsínyből - eredő nehézségeket, a polgárháború nyomait, stb.: csak hogy mindez nem magyarázza meg igazán a kommunista rendszer kietartó ellenállását mindennemű hatalommegosztással szemben. Nyilvánvaló, hogy ez az állandóság valamilyen belső logikával függ össze. Minden jel szerint a leniniz-

mus történelemszemlélete - forradalmi hivatástudata - az, amely nem fér össze a demokrácia logikájával.

Tulajdonképpen mi a demokrácia? Egész egyszerűen egy olyan kormányzati rendszer, amelyben a közügyek irányítása egy újra és újra megújítható megegyezés alapján történik, melynek szerződő felei a közösség különböző csoportjai vagy egyedei. Világos, hogy egy ilyen kormányzati rendszerben a társadalom fejlődési iránya nyitva áll. (Erre utalt Karl Popper az «open society» fogalmával.)

A demokráciának ez a meghatározása nyomban világot vet a lenini hatalomkoncentráció eszmei okaira. A leninizmusnak kész elképzelése van a jövőről s ennél fogva hallani sem akar egy olyan megegyezéssel procedúráról, amely ráadásul megújítandó is. A leninista történelmi hivatástudat szemszögéből nézve úgy a hatalom megosztása mint a célok szerződéses, azaz engedményes, kijelölése merő képtelenség. A leninizmus, amely a «történelmi szükségszerűség» és a «dolgozók egyetemes osztályérdeke» egyedüli letéteményesének tekinti magát, a demokráciában a legjobb esetben hiú játékot és fölösleges tévelygést lát, de többnyire ennél messzebbmenően: engedményt az ellenséges, a történelmet visszahúzó erőknek. Ebből következik, hogy a leninizmus tanítványai a hatalom megragadása után már igazában semmiről sem akarnak alkudni és minden spontán tendenciában - az ellenzéki törekvésekről nem is beszélve - ellenforradalmi tényezőt látnak, amely «objektive» csakis hátráltathatja a kommunizmus felé való haladást.

A demokratikus kommunizmus ezért fából vaskarika, legalábbis az elmélet síkján. (A gyakorlatban, mint láttuk, kompromisszumok lehetségesek.) A fogalom ugyanis egy olyan kommunista tudatot föltételez, amely nem merevítette mozdulatlaná a jövőt, vagyis amely e jövőtől nem várja, hogy az a konkrét népakarattal szemben a «tudományos szocializmus» jóslatait igazolja. A baj csak az, hogy ennek a kommunizmusnak már van egy neve: úgy hívják, hogy szociáldemokrácia. 1917 óta számtalan

kommunista - egyén vagy csoport, olykor egyenesen egy egész párt - fejében fordult meg a demokratikus módszerekhez való visszatérés gondolata. Előbb-utóbb mindegyikről kiderült, hogy nem tartoznak a «történelem hű meghallóinak» leninista közösségébe.

A hatalmi rendszerek legitimitásáról

«A legitimitásnak, a hatalom törvényességének végső gyökere mindig a reá vonatkozó közmeggyőződés, akkor is, ha monarchikus vagy arisztokratikus hatalomról van szó. Az ilyen hatalomnak is, ha el akarja érni a kormányzásnak azt a szilárdságát és nyugalmát, mely csak a legitim hatalmak sajátja, a közmeggyőződésben kell gyökereznie, ha másban nem, a tömegeknek abban a szándékosan passzív magatartásában, mellyel a közügyekkel való foglalkozást tudatosan és kimondottan elismerik valamilyen központi hatalom kizárólagos feladatának. Nem elég tehát a világméretű központi hatalom és elituralom programjait helyes és célszerű javaslatokként vagy követelményekként megfogalmazni; ezen túl fel kell tenni a kérdést, létezik-e, vagy belátható időn belül létrehozható-e olyan közmeggyőződés, melynek értelmében egy világméretű vagy egyéb központi hatalomnak engedelmeskedni kell és egy világméretű vagy egyéb uralkodó elitet követni kell. Egyes álláspontok szerint a modern tömegközlelési eszközök és technika feltételei között maga a közvélemény, közfelfogás, közmeggyőződés is olyan technikailag irányítható, manipulálható tényezőkké válnak, melyeknek ellenőrzését szükségszerűen felsőbb hatalmak és kiváltságos elitek tartják kezükben; ennek felel meg az a tény is, hogy a tömegek mind fokozódó politikai passzivitást mutatnak: még a régi demokratikus gyakorlattal rendelkező országokban is számos jel szerint belefárad-

tak, a fejletlenebb országokban pedig egyáltalán bele sem jöttek a számukra mind áttekinthetetlenebbé váló politikába és a formális demokrácia igazában felülről manipulált intézményeinek irányításába, s a maguk számára valójában nem demokráciát s egyáltalában nem politikát, hanem békét és jólétet, a politikában pedig elsősorban biztonságot nyújtó erős kormányzatot és teljesítőképes elitet kívánnak.

Ebben a helyzetrajzban sok igaz elem van, mégis egészében teljesen félreérti a tömegek valóságos közösségi és lélektani állapotát. Szó sincs arról, hogy korunkban az időnként passzívnak látszó tömegek beleegyezéssel vagy akárcsak belenyugvással fogadnák személyiségi és közösségi helyzetüknek - anyagi helyzetük kisebb-nagyobb mértékű javulása mellett történő - fokozatos romlását: a tevékenységük értelméből való fokozódó kirekesztettségüket, az állásfoglalásaikban történő fokozódó manipuláltatásukat és a központi hatalmak és elitek uralmi igényét. Az emberiség mai helyzete gyökeresen különbözik az egykori engedelmes tömegekkel rendelkező, a szabadságmozgalmak és nacionalizmus «mérget» nem ismerő, nagy békeszervező birodalmak helyzetétől. Igaz, a politikailag legfejlettebb tömegek is könnyen megúnják a politika kommercializált vagy agyonpropagált formáit, s kívánják - mint ahogyan mindig is kívánták és kívánni fogják - a közrendet fenntartani képes erős kormányzati hatalmat és teljesítőképes elitet, amennyiben az valóban teljesítőképes elit, nem pedig annak mezébe bújtatott uralmi igényű kiváltságos réteg. A tömegek politikai aktivizáltsága azonban mindennek ellenére is minden, a történelemben ismert mértéket felülhalad, állandóan növekszik s mind nagyobb követelményeket támaszt a felette álló hatalommal szemben szabadság, egyenlőség, igazságosság, jólét, törvényesség és igazmondás tekintetében. Természetesen nem azt igénylik a tömegek a népszuverénitás és önrendelkezés elvei nevében, hogy a hatalom vitelébe szüntelenül beleszóljanak, állandó tömegmozgalmak formájában

közvetlen hatalmat gyakoroljanak, percenként népszavazásokat rendezzenek, hanem azt, hogy a közmeggyőződésük és igazságérzésük szerint nekik járó alapvető jogokban és javakban részesüljenek, a legalapvetőbb kérdésekben maguk szabhassák meg azt a kormányzati és társadalmi formát, melyben élni akarnak, hogy bizalmukat bíró kormányzati garnitúrák vezetése alatt élhessenek és a bizalmukat elvesztettektől egyszerű eszközökkel megtudjanak szabadulni, hogy nem uralmi igényű, hanem teljesítményeikkel tiszteletet parancsoló elitek vezetése alatt dolgozhassanak; végül, hogy a nemzetek egymás közötti viszonyában vitás és kritikus esetekben államalakúásaik és állami hovatartozásuk felől maguk dönthesse-
nek. Fel kell ismernünk, hogy a népek, miközben a politika bizonyos vonatkozásait únják, s ebben vagy abban a konkrét kérdésben becsaphatóknak és manipulálhatóknak bizonyulnak, ezeket az alapvető igényeket egy percre sem adták fel, s ezek megléte vagy hiánya felől csak igen rövid időre lehet őket félrevezetni.(...)

(...) Azok a tömegek, melyek (...) torz, meghamisított vagy manipulált közéleti formák között kénytelenek élni, ezt egyáltalán nem a régi világbirodalmak engedelmes lakosságának passzivitásával teszik, hanem mindezekre az elégtelenségekre és hazugságokra, mint arra már rámutattunk, forradalmi mozgalmakkal, politikai hisztériákkal, vagy erjedő elégedetlenséggel reagálnak. Ilyenekkel kell szembenéznie minden hatalomnak és uralkodó elitnek, tehát a világméretű központi hatalomnak és elitnek is, mely nem bírja eredendően, vagy nem képes megszerezni a tömegek aktív politikai helyeslését. S a tömegek helyeslésének hiánya visszahat a hatalmi központ és az elit magatartására és értékére is. Semmi sem veszedelemesebb, mint ha egy ilyen kormányban vagy elitben kialakul az a tudat, hogy képes és jogosult a passzív és tudatlan tömegeket akarattuk ellenére is a boldogulás útjára vezetni. Ahol mégis megkísérlik, ijesztő példák mutatják, hogy a tömegek érezhető, valóságos nyomásának és intézményes

beleszólásának a kikapcsolása folytán hogyan válik a legképzettebb, leghívőbb és legmegvesztegethetetlenebb kormány és elit elképesztően rövid idő alatt értelmetlenül önkényessé, cinikusan kiábrándulttá, és szégyentelenül korrupttá.»

(Részlet Bibó István «A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai» című, az 1970-es évek elején írt, s eddig még csak angolul megjelent könyvéből.)

Az angol eredeti kiadás referenciája:

István Bibó: «The Paralysis of International Institutions and the Remedies» (1976. The Harvester Press Limited. 2 Stanford Terrace, Hassocks, Sussex, England). Az idézett részteket a könyv 6. fejezetéből vettük ki (p. 56-58).

Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton

Az alábbi szöveget szerzője Budapestről nyílt levél formájában küldte el egy angol és egy olasz személyiséghez (Ken Coates, Adriani Guerra). A tanulmány első ízben angolul jelent meg a Ken Coates és Fred Singleton szerkesztette «The Just Society» c. kötetben (Bertrand Russel House, Nottingham, 1977) majd ugyanazon évben olaszul, önálló brossúra formájában, a «Feltrinelli Economica» sorozatban (Milano).

Az alábbiakban a tanulmány eredeti magyar szövegét közöljük, az angol kiadó szívesességéből. Merőben technikai okokból a szövegen kisebb rövidítéseket ejtettünk, amelyeket minden egyes esetben zárójel közti pontok (...) jeleznek.

(...) Fejtegetéseimben a szocializmus fogalmából kell kiindulnom, már csak azért is, mert ezen, az általános szóhasználatától eltérően, nem bizonyos meghatározott-társadalmi-gazdasági állapotot, illetve társadalmi-gazdasági formációt, vagy annak gondolati képét értem, hanem ennél sokkalta szélesebben a szocialista értékek megvalósítására szolgáló mozgásokat, mozgalmakat, folyamatokat, és az ezeket vezérlő eszméket. Ezen a ponton tehát tudatosan eltérek a marxizmus tradicionális állás-

pontjától, a társadalmi-gazdasági formációk egymást szabályosan követő rendjébe sorolt szocializmus-értelmezéstől.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a szocialista értékek értelmezése maga is önkényes eljárás, ami aligha vonható objektív kritériumok ellenőrzése alá (...) Jómagam - a kritikai marxizmus alapján állva - mindennekelőtt olyan értékeket tekintek szocialistának és olyanokat vállalok magaménak, mint az ember ember által való elnyomása különböző formáinak megszűnése; a társadalmi egyenlőtlenségek különböző típusainak kiküszöbölése; olyan hatékony közösségek kialakulása a társada-

Mi a szocializmus ?

«Egy szocialista és demokratikus társadalom (...) három alapelven nyugszik. Ezek: a jóléti társadalom, a szocializmus és a demokrácia.» (...)

A szocializmus «számunkra nem természeti-társadalmi tünemény, nem feltétlenül megjelenő fejlődési fokozat, nem a civilizáció jövőjébe kezdettől fogva beleírt termelési mód, hanem a gazdasági törvény önkéntes korlátozása, a hatékonyság és a szolidaritáson alapuló morál közötti tudatos kompromisszum. A közakarat szabad kikristályosítása azért szerves része a szocializmusnak, mert ez utóbbi lényege szerint emberi terv, etikai törekvés, amelynek nincsenek spontán érvényesülő gazdasági törvényei. Következésképpen szabad közakarat nélkül nincsen szocializmus és egy szocialista társadalmi tervezés, illetve beavatkozás előfeltétele: a demokrácia...»

(Az emigrációban működő Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1973. júniusi bécsi értekezletén elfogadott «Szociáldemokrata Alternatíva» szövegéből.)

lom minden területén - beleértve a gazdasági életet is - amelyek lehetőséget adnak autentikus individuumok ki-fejlődéséhez; s mindezzel az emberi szabadság kiterjesztésének és a társadalmi viszonyok sokoldalú humanizálásának előmozdítása. (...)

Az egymástól eltérő struktúrájú társadalmak megítélése abból a szempontból, hogy milyen mértékben tekinthetők igazságosnak, számomra egyet jelent azzal, hogy anyagi lehetőségeik keretén belül milyen mértékben engedik meg a szocialista értékeket megvalósító mozgások, mozgalmak kibontakozását. Ez az alapja a kelet-európai társadalmakról kialakított kritikai álláspontomnak is. (...) (...) A marxizmus-leninizmus, mint ideológia, és a cári Oroszországban létrejött szovjet hatalom, mint új típusú politikai rendszer, nem valamiféle szigorú társadalmi-gazdasági törvényekhez igazodó fejlődési út volt, mégis kialakulásának előfeltételei között kétségtelenül egyike a legjelentősebbeknek, hogy itt a történelmileg kitermelődött fejlődési alternatívák mások voltak, mint Nyugat-Európában. Így ha Európában az előzőleg értelmezett szocializmus geneziséét és jelenlegi állapotát nézzük, akkor kétségtelenül kibontakozik két egymástól eltérő modell, mégpedig mind az ideológia szintjén, mind a gyakorlatban.

a/ A Kelet-európai szocializmus, amely a marxizmus-leninizmus irányzatához, mint ideológiához kötődik, és egy új - nem kapitalista - társadalmi-gazdasági alakulathoz, amely első ízben a cári Oroszország területén a szovjethatalom formájában öltött testet...

b/ A Nyugat-európai szocializmus, amely történelmileg a szociáldemokrácia talaján alakult ki, de amelynek mai formálódásában egyre nagyobb szerepet játszanak a szocializmus demokratikus útját kereső nyugat-európai kommunista pártok.

A szocializmus eme két útja *elméletileg*, vagy jobban mondva *ideológiailag* már az I.világháború idején többé-kevésbé kifomálódottnak tekinthető; *helyhez*, illetve konkrét társadalmakhoz kötöttsége akkor még jóformán senki számára nem válhatott egyértelművé, akkor még

úgy tűnt, hogy a világ bármely országa választhatja akár az egyik, akár a másik utat.

A két modell hívei között a választás ilyenmértvű szabadságának a feltételezése és rivalizálást szült, hiszen saját tényleges, vagy várt sikereik veszélyezettségét nem annyira a szocializmus elleni erőkből, mint inkább a másik félben látták. Ma már közhely, hogy ez a mai szemmel tragikusan groteszk harc az egyes országokban milyen tényleges és borzalmas tragédiákhoz vezetett, és hogy pl. ez milyen szerepet játszott a fasizmus Németországon belüli győzelmében.

A szocializmus kommunista modelljének, illetve a marxizmus-leninizmusnak, mint ideológiának alapján a tizenhetes októberi forradalom győzelme után a régi cári Oroszország területén, részben az I. világháborúban elszenvedett vereség következményeként új társadalmi-gazdasági alakulat jött létre, amelyben megszüntették a termelési eszközök magántulajdonát, ugyanakkor új társadalmi struktúra jött létre. Fokozatosan megnőtt a szerepe a munkamegosztásban elfoglalt helyhez kötött társadalmi tagolódásnak, és mindemellett az intézményi struktúráknak olyan monolitikus rendszere jött létre, ami igen nagy lehetőséget nyújtott a bürokrácia elhatalmasodása számára, függetlenül attól, hogy ezt az egyes vezetők támogatták-e, vagy küzdöttek ellene. Itt nem valamiféle sajátos és a történelemben múltó jelentőségű politikai rendszer lépett a történelem színterére - ahogy ezt az anti-kommunizmus ideológusai előszeretettel állítják még ma is - , hanem egy ténylegesen új társadalmi-gazdasági alakulat, amely ugyan közélről sem az a szocializmus, amelyet Marx a fejlett kapitalizmust meghaladó stádiumként prognosztizált, de olyan, ami a kapitalizmus alternatívájaként más utat kínál a még nem iparosodott társadalmaknak. (...)

Most már világosan láthatjuk, ha nem szenvedünk ideológiai vakságban, hogy a szovjet - illetve a kelet-európai modell - nem a nyugati kapitalizmus túlhaladása, hanem új út, s nem teljesen véletlenül éppen az elmaradott

Oroszországban nyílt meg, ahol ez a termelőerők fejlődésének alapjában más megoldását kínálja.

Ez összefüggésben áll azzal a szociológiai ténnyel is, hogy az un. fejlődő országokban rendszerint még eleve-
nen élnek a különböző tradicionális közösségi formák. (Ne feledjük, hogy a cári Oroszországban még a század-
forduló körül is elevenen éltek a «mir»-ek, illetve obscsi-
nák.) Ebben a közegben a tőkés intézményi formák fej-
letlenek, vagy legalábbis idegenek, s mindamellett az
egyes ember individuumkénti létezése még nem vált álta-
lános társadalmi szükségletté. Így a modellhez szervesen
hozzátartozó monolitikus intézményi rendszer viszonylag
könnyebben válik működésképesé, mint a kialakult
tőkés intézményi rendszerrel rendelkező, nagymértékben
individualizálódott társadalmakban, s éppen ezért kön-
nyebb a fejlődés ezen útjára való átállás annál is mint
ahogy ez Kelet-Európában történt, és történik.

A fejlett ipari társadalmakban azonban ennek a mo-
dellnek sem gazdasági, sem szociológiai okokból nincs, és
nem is lehet átütő sikere. Napjainkban ez a tény egyre
szélesebb körökben válik felismertté. Ez tükröződik
Nyugat-Európa nagy kommunista pártjainak - mindene-
kelőtt az olasz és a francia pártról van szó - abban a tö-
rekvésében, hogy a szocialista fejlődésnek olyan sajátos
útját dolgozzák ki (..) amely anélkül, hogy lemondana
alapvető szocialista célkitűzéseiről, mind a gazdasági,
mind a társadalmi-politikai életben kiáll a politikai érte-
lemben vett pluralisztikus rendszer mellett, messzeme-
nően tiszteletben tartja a választók akarátát, s előre
számot vet nemcsak a kormányba-kerülés gondolatával,
hanem a választók bizalmának csökkenése esetén az ab-
ból való visszavonulással is.

A szocializmus másik nagy ága: a nyugat-európai
szociáldemokrácia a II. világháború után - ahogyan ezt a
választási eredmények tanúsítják - igen széles néptöme-
gek, s nem utolsó sorban munkástömegek előtt növelte
vonzóerejét. Ennek az előrelépésnek az alapja a nyugat-
európai országok II. világháború utáni társadalmi-gazda-
sági és politikai fejlődése, ami egyre inkább befolyása alá

alá vonja a Dél-Európai országokat is. A Földnek ezen a részén - ha figyelmen kívül hagyjuk olyan esetleges katasztrófák bekövetkezését, mint amilyen a III. világháború kitörése lenne - reális választás csak a nyugat-európai-szocializmus különböző többé vagy kevésbé radikális modelljei között képzelhető el. S ezt azoknak is be kell látniuk, akik mániákusan a kelet-európai modellt akarják ráerőszakolni Nyugat-Európára. A portugáliai helyzet alakulása - szerintem - mindenekelőtt ezt a «be-látást» bizonyítja.

A nyugat-európai szocialista modellen belül elhelyezkedő különböző alternatívák védelmezői között politikai harcok természetesen igen élessé is válhatnak, - mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az I. világháború idején, és az ezt követően kialakult kérdésfeltevés a «vagy kommunizmus, vagy szociáldemokrácia» rigid alternatívája alapvetően és visszavonhatatlanul túlhaladottá vált. Nyugat- és Kelet-Európa társadalmi viszonyai és intézményi rendszere közötti különbség ma számottevőbb, mint bármikor a történelem folyamán, ebből azonban mégsem következik szükségszerűen éles - háborús veszélyt magában rejtő - konfrontáció (...)

Ez az országhatárokhoz kötöttség természetesen nem jelenti azt, hogy Európa bármely országában, bármely, magát szocialistának valló mozgalomnak a maga sajátos értékrendje mellett ne lenne joga, sőt kötelessége a másfajta elmélet és gyakorlat bírálata, s hogy elfogadhatnak olyasfajta álláspontot, amely ezt a «kívülről» jövő kritikát, mint a belügyekbe való beavatkozást elutasítja. A «sokrétvé» vált, pluralizálódott európai szocializmuson belüli bírálatnak a célja azonban nem maradhat továbbra is a «saját modell» elfogadtatása, hanem a bírálatnak tényleges helyzetből kiindulnia, illetve azt mint adottságot tudomásulvéve kell segítenie a saját értékrendszerének megfelelő szocialista mozgásokat. (...)

A kelet-európai társadalmakról az ideológia szintjén, a szocialista értékek alapján alapvetően három különböző magatartás alakult ki, természetesen beleértve ebbe a nyugat-európai szocialista álláspontokat is.

Írásomban csak a szocialista értékek alapján gyakorolt kritikáról beszélek, és teljesen számításon kívül hagyom - mint nem a témámba tartozó jelenséget - nemcsak az antikommunizmust, hanem a nem szocialista (pl. polgári liberális) értékek alapján gyakorolt kritikákat is.

1/ Az apologetikus ideológia (ezen belül természetesen különválnak az államigazgatás és az öngazgatási rendszer kritikátlan védelmezése), ami abból indul ki, hogy a szóbanforgó társadalmak alacsonyabb, vagy magasabb szinten, de képesek a szocialista értékek mindennapi realizálására, és ez a képességük napról-napra növekszik, s ezzel a pozitív fejlődéssel főként a kapitalista múlt hagyatéka (elsősorban a tudat léttől való elmaradása és a kapitalista környezet káros befolyása) szegül szembe, és emellett természetesen a gazdasági elmaradottság képez még számottevő akadályt.

Ez a megközelítés a saját modellt - a helyi-nemzeti sajátosságok figyelembevételének esetleges elismerése mellett - általános érvényűnek tekinti, és így Európában értelemszerűen az ideológiai polarizáció fenntartását szolgálja.

Az apologetikus ideológia kezdetben - mint minden új társadalmi-gazdasági alakulatban - a kialakulóban lévő társadalmi viszonyok megerősödését szolgálja, később azonban a társadalmi fejlődés egyik legfőbb akadályává, a leghatékonyabb konzervatív, sőt reakciós társadalmi erővé válhat.

2/ Olyan, az adott rendszereket szocialista értékek alapján elemző, de külső gyökerében más modellt helyeslő kritikák, amelyeknek a képviselői úgy vélik, hogy a Kelet-európai országok társadalmi és intézményi struktúrái nem alkalmasak szocialista értékek megvalósítására és ilyen jellegű fejlődés az adott struktúrából kiindulóan kilátástalan. Ez a «pesszimizmus» sokszor olyan tételekkel társul, amelyek kétségbe vonják ezeknek a társadalmaknak a reprodukcióra való képességét is, illetve azt a (egy szó olvashatatlan) európai jelenlétére vezetik vissza. Követelésekben a többpártrendszer rend-

szerint kiemelkedő szerepet kap, s ez úgy jelenik meg, mint ami minden továbbképzés kiindulópontja. (...)

3/ Olyan, e rendszernek belső sajátosságaiból és a kritikai marxista tradícióból kiinduló belső bírálatok, amelyek a fejlődési perspektívák szemszögéből részint igen jelentősnek tekintik a termelőeszközök polgári magántulajdonának a Kelet-Európában történt felszámolását : részint pedig éppen a szocialista perspektíva szempontjából bírálják a kialakult struktúrát és intézményi rendszert, de nem tagadják azt a lehetőséget, hogy ez a társadalmi-gazdasági alakulat minden fogyatékosága ellenére is kiindulópontul szolgálhat a szocializmus Nyugat-Európától eltérő fejlődése számára.

Ennek a megközelítésnek legfőbb hiányossága, hogy az eddigiekben bár széleskörben rokonszenvet ébresztő elemzések sorát produkálta, de adós maradt a jövőképpel.

Saját írásaimmal szemben a rokonszenvezők körében a legtöbbször hangoztatott ellenvélemény éppen ez volt, sőt sokszor még ideológiai ellenfeleim is ebbe a hiányosságba kapaszkodtak. Ez a sokszor hangoztatott kritika is késztetett arra, hogy megpróbáljam felvázolni egy, a belső kritikához adekvát jövőképet, amely abból indul ki, hogy még abban az esetben is, ha Európában a szocialista értékek tekintetében számottevő integráció menne végbe, más marad a reális és kívánatos fejlődési modell Keleten és Nyugaton. (...)

Ha a harmadik - s egyben az általam vállalt - nézőpontból (további fejtegetések szociológiai megalapozása érdekében) röviden jellemezni akarom Kelet-Európa állami-gazgatási rendszerű országaiban (Jugoszláviától tehát eltekintek) uralkodó társadalmi viszonyokat, akkor mindezekelőtt a következő, mindkét álláspontból élesen vitatott megállapításokat kell kiemelnem:

a/ A termelőeszközök magántulajdona - legalábbis a gazdaság centrális szektoraiban - megszűnt, s így a tőkés-munkás dichotómia meghaladottá vált. Ezzel együtt a piac elvesztette a gazdaságban integrációs funkcióját és formális vagy periférikus funkciót kapott. S ennek a

szocialista értékek realizációja szempontjából minden más negatívum ellenére is történelmi a jelentősége.

b/ A régi helyébe olyan társadalmi struktúra lépett, amelyben a legfontosabb dimenzió a munkamegosztásban elfoglalt hely, amely igen nagymértékben meghatározója az életnek és az emberek önmegvalósulási törekvéseinek: ennek a rigiditása újra csak a szocialista értékek szempontjából igen negatív következményekkel jár.

c/ A termelési eszközök tulajdonlásának államigazgatási, intézményi, vállalati, szövetkezeti, stb. formái uralkodnak a gazdasági élet fölött, és ezzel a piaci kapcsolatokat intézményi kapcsolatok bonyolult rendszere váltotta fel, amelyben a különböző apparátusok partikuláris érdekei igen fontos szerephez jutottak, és szinte teljesen kizárják a társadalmi ellenőrzést; bürokratikus intézmények ellenőriznek bürokratikus intézményeket.

d/ Egypártrendszerű hatalmi struktúrára jött létre, amelyben a párt nemcsak politikai hatalom letéteményese, hanem a társadalom gazdaság-integrációs funkcióját is betölti, ezzel mintegy egyszerre veszi át a tőkés piac és a tőkés állam funkcióját a reprodukció és redistribúció folyamataiban, ez megnehezíti egyéb funkcióinak teljesítését, és szinte elkerülhetetlenné teszi a centralizmus elhatalmasodását, a demokratizmus fölött.

A röviden így jellemezhető kelet-európai társadalmi modell reprodukciós képességét az elmúlt évtizedek fejlődése - véleményem szerint - egyértelműen bizonyította. Ezt nemcsak a gazdasági növekedés tényei bizonyítják, hanem az is, hogy a hatalmi struktúra minden főbb részlegében nemcsak az utánpótlást biztosította, hanem úgyszólván minden funkcionálisan fontos követelmény tekintetében javultak a hatalmi gépezet minőségi kritériumai (pl. technokratikus értelemben vett képzettség állandóan növekszik, a bürokrácián belül az intézményhez kötöttség egyre intenzívebb, és egyértelműbb lesz).

Ennek nem mond ellent, hogy ezekben a rendszerekben igen számottevő feszültségek rejlenek és ütköznek ki nap mint nap, s ezek számára a monolitikus intézményi struktúra nem tud megfelelő mozgásteret biztosí-

tani, hanem a hatalom helyett az egyértelmű beintegrálódás és a kényszerű - további feszültségnövekedést eredményező - represszió alternatívájának a bűvkörébe zárkózik, és szinte mániákusan elvet minden más lehetőséget. Ha e feszültségek feloldására irányuló, ezen alternatívából kilépő törekvéseket a kelet-európai társadalmakban az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján elemezzük, - legalábbis első megközelítésben - négy mozgásirányt különböztethetünk meg: és saját álláspontom kifejtése előtt ezekkel kapcsolatosan kell - ha még annyira vázlatosan is - kifejtenem álláspontomat.

1/ Ezekben a társadalmakban az újra törekvések ismétlődően és igen intenzíven elsősorban olyan gazdasági reformok bevezetésére irányultak, amelyek a piaci viszonyok bizonyos mérvű rehabilitációját tűzték ki célul annak érdekében, hogy megnöveljék a kisebb gazdasági egységek (vállalatok, szövetkezetek) önállóságát, és egyben partikuláris érdekelttségét, és ily módon kiküszöbölik a központosított tervgazdálkodás igen sok jól ismert és ma már szakszerűen feltártnak tekinthető hiányosságát. Ilyen jellegű reformtörekvések, - amelyeknek a sorát a Szovjetunióban a NEP nyitotta meg - a kelet-európai országok többségében igen nagy ellenállásba ütköztek, és rövidebb-hosszabb idő elteltével visszaszorultak, de ugyanakkor ilyen vagy olyan módon, de rajtahagyták bélyegüket a restaurált központosított tervgazdálkodási rendszeren. E tekintetben a legmesszebb Jugoszlávia ment, ahol a reformtörekvések a SZU-val való konfliktus időszakában kialakult öngazgatási ideológiai támogatását élvezték, és így a vállalati önállóság viszonylag magas fokot ért el, és a központosítási törekvések nagymértékben sikertelenek maradtak, de itt is bebizonyosodott két dolog:

- A piaci viszonyokat az intézményi kapcsolatok, s ezen belül a párt - egypártrendszerben kialakuló - integrációs funkciója számottevően deformálja és sok tekintetben formálissá teszi.

- Amennyiben ezek, t.i. a piaci viszonyok mégis érvényesülhetnek, megnövelik ugyan a gazdasági dinamiz-

must, és ez egyáltalában nem jelentéktelen szempont, de éppen a szocialista értékek szempontjából sok negatív következménnyel is járnak: növekednek a társadalmi egyenlőtlenség különböző típusai; a termelési tevékenység a szükségesnél nagyobb mértékben a profitszerzés érdekeinek rendelődik alá; a rejtett munkanélküliség nyitottá válik.

Az 1968-as magyar reform, bár közel sem ment olyan messze, mint a Jugoszláv, hasonló társadalmi következményekkel járt, és ezek a negatívumok is - nemcsak az ismert bel- és külországi hatalmi-politikai szempontok - közrejátszottak abban, hogy a «reformkorszak», ha az előkészítési időszakot nem számítjuk, mindössze két évig tartott.

Azok, akik Kelet-Európában a piaci viszonyok helyreállításának következetes hívei, - mindenekelőtt a nem teljesen jogtalanul «neoliberálisnak» nevezett közgazdászok - rendszerint a kissebb rossz elve alapján járnak el. Olyan alternatíva között választanak, ahol az egyik lehetőség a piac hatáskörének és ezzel a fogyasztói döntések szuverénítésének növelése, a másik a tervszerűség követelményét hangoztatva a központi bürokrácia hatalmának növelése. S ha csak a két megoldás között választhatunk, akkor - különösen a centralisztikus tervirányítási rendszer hibái láttán - könnyen válhatunk az első alternatíva híveivé.

Igy jön létre az a jólismert gondolat- és tudathasadás Kelet-Európa «neoliberális» reformereinek piac-orientáltsága és a nyugati újbaloldal piac és kapitalizmus kritikája között.

A gazdasági reformok hívei azonban Kelet-Európában az eddigiek során két súlyos hibát követtek el, ami szintén szerepet játszott kudarcukban:

- Sokan - különösen a közgazdászok - elképzelhetőnek tekintették a legmesszebbmenő radikális gazdasági reformot is anélkül, hogy megtervezték, illetve számba vették volna a szélesebb társadalmi-politikai reformok szükségességét, sőt sokszor az ilyen gondolatokat, mint saját ra-

cionális gazdasági törekvéseik ideológiai ballasztját nehezebb, vagy könnyebb szívvel, de elhárították.

- A gazdálkodási rendszer szükségképpen homogenitásból indultak ki és a piaci viszonyok rehabilitációjára törekedtek, olyan területen is, ahol ez a még szűk értelemben felfogott racionalitás szemszögéből sem célszerű, és különösen nem az, ha szocialista értékekre is tekintettel vagyunk. (pl.a kutatás-fejlesztés, a kommunális gazdálkodás, a kultúra stb.)

Mindezeket látva is véleményem szerint a gazdasági reformokat Kelet-Európában a társadalmi változtatások igen fontos szakaszainak kell tekintenünk, és beláthatatlanul nagy árat fizettek és fizetnek e társadalmak e reformok sikertelenségére való kárhoztatásáért, amelyeknek következtében azok kismértékben tudtak hozzájárulni a gazdasági irányítási rendszer korszerűsítéséhez.

Úgy gondolom, hogy a piaci viszonyok bizonyos mérvű restaurációja Kelet-Európában előbb, vagy utóbb a dinamizmus növelése érdekében elkerülhetetlen lesz, ez azonban nem teszi feleslegessé az áruviszonyok fölötti szocialista kritikát, ennek azonban szorosan össze kell fonnódnia a bürokrácia elleni társadalomkritikával, és olyan mozgásokkal, amelyek a kialakult társadalmi viszonyok meghaladását valamint az intézmények fölötti társadalmi ellenőrzés megvalósítását szolgálják. Kelet-Európában az olyan piac-kritika, amely ettől elhatárolja magát menthetetlenül a centralizációra törekvő bürokrácia direkt, vagy indirekt támogatója.

2/ A másik nagy kísérlet, az önigazgatás elmélete és gyakorlata, már túlmutatott az előző pontban említett gazdasági reformokon, mert nemcsak hogy messzebb megy a vállalati önállóság megnövelésében, és a piaci viszonyok restaurálásában, hanem egyben a társadalmi viszonyok igen széles körét is érinti.

Az önigazgatási elmélet úgy, ahogy az Jugoszláviában a negyvenes évek végén megszületett a már kialakult, nagymértékben centralizálódott államigazgatási modell sokoldalú - korántsem csupán gazdasági - kritikáján ala-

pult, és magán a hatalmi struktúrán belül is radikális változtatásokat hozott.

Jól tudjuk, hogy az öngazgatás elmélete és gyakorlata között (ez utóbbi tekintetében nemcsak Jugoszláviára gondolok, hanem más kelet-európai országok olyan gazdasági szektoraira is, - főleg mezőgazdasági szövetkezetekre - ahol ezt az elvet érvényesíteni kívánják) igen számottevő ellentmondás alakult ki, ahogyan ezt a jugoszláviai belső kritikák, mindenekelőtt a Praxis-kör és más országok szövetkezet-szociológiai vizsgálatai kimutatták.

Ezek a kritikák azonban az esetek többségében az öngazgatási elmélet alapján állnak, és erről az alapról gyakorolnak bírálatot a ténylegesen kialakult társadalmi viszonyok felett. Társadalmi kritikájuk tehát nem kötődik össze ideológiai kritikával. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne bírálnák az öngazgatás apologetikus és dogmává merevült elméletét.)

Számomra azonban kérdéses az öngazgatási elmélet számos alaptétele is. Mindenekelőtt az a kiindulópont, hogy a szóban forgó társadalmakban lehetséges-e a hatalmi struktúra társadalmiasítása és bürokratikus jellegének megszüntetése. Ezt a feltételezést különösen a gazdasági vezetésnek bizonyos felsőbb szintjén és a nagyobb vállalatokban is utópiának - jóllehet rokonszenves utópiának - tekintem.

Ezen kritikám ellenére is az öngazgatási rendszer modelljét a szocializmus elméletének fejlődésében igen fontos lépésnek látom; mindenekelőtt éles antibürokratizmusának a jelentőségét kell kiemelnem, s a hatalmonkívüliek jogainak elismerését arra, hogy a hatalmi struktúrában fölöttük lévőket szolgálatukra kényszerítsék.

Az öngazgatási elmélet igen erős hatást gyakorol joggal a kapitalista társadalmak baloldali mozgalmaiban is. Mégis ez a velejéig antibürokratikus elmélet, a gyakorlatban bármilyen groteszk is, de a bürokrácia bizonyos osztagainak - elsősorban a vállalati és szövetkezeti igazgatásnak - apológiájává válhat.

Ezért saját munkásságomban társadalmi öngazgatás helyett társadalmi uralomról beszélek, elismerve ezzel a

különböző központi intézmények bürokratikus jellegét, és egyben szükségszerűségüket, s így célul még elméleti szinten sem tűzhetem ki megszüntetésüket, mert ez a mai tapasztalatok szintjén számomra teljesen irreálisnak tűnik, és így reálisnak csupán a bürokratikus intézményektől független társadalmi ellenőrzésre irányuló mozgásokat látom, és ezek összegezett eredményeként használok a hatalom fölötti társadalom uralom fogalmát. (...)

3/ A gazdasági reformkísérleteken és az önigazgatásra törekvéseken kívül - azoktól rendszerint élesen elkülönülve - a szocialista értékek alapján is kialakult és erősödik olyan elgondolás, amely a többpártrendszer bevezetését úgy tekinti, mint ami nélkül a kelet-európai országokban ténylegesen szocialista fejlődés elképzelhetetlen. Ebben az esetben természetesen nem formálisan működő pártokról van szó, hanem a hatalomért ténylegesen küzdőkről.

Ilyenirányú kísérletek mindig is nagy ellenállásba ütköztek, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a gazdasági reformok. Ettől még Jugoszlávia is elzárkózott, jóllehet más szempontból igen messzire ment, és hasonlóképpen tett minden más kelet-európai és más, e modellt választó, s a térségen kívül fekvő ország is (pl. Kuba).

A többpártrendszer bevezetésére Kelet-Európában a gyakorlatban mindössze két jelentősebb kísérlet történt (1956-ban Magyarországon, és 1968-ban Csehszlovákiában). Anélkül, hogy ezen események jellegének a jellemzésére kitérnék, (ezt különböző alkalmakkor már igyekeztem megtenni), meg kell kockáztatnom azt a feltevést - még akkor is, ha ezzel hozzám közelállókat akaratlanul is sértek - hogy a szóban forgó kommunista pártok többpártrendszer mellett kiálló vezetői közül tudomásom szerint senki sem gondolta végig, hogy ennek következtében milyen intézményi struktúra alakulna ki Kelet-Európában.

Ezek a kísérletek sokkal inkább a kritikus helyzetbe került kommunista pártok ilyen vagy olyan mértékben, de kényszerű útkeresésének tekinthetőek, mintsem egy elméletileg megalapozott új fejlődési modell tudatos válasz-

tásának. E tekintetben teljesen más a helyzete azoknak a nyugati kommunista pártoknak, amelyek az utóbbi időben az egypártrendszer modelljének követésétől elhatárolják magukat, és elméletileg megalapozott új szocialista fejlődésmodell kidolgozásán fáradoznak. Más társadalmi adottságokból indulnak ki, mint Kelet-Európa kommunista pártjai; nem szüntették be a többi párt működését, mint azt mi tettük, és e tekintetben nem is akarnak minket követni. Nálunk azonban az egypártrendszer hosszú ideje kialakult realitás, s ez az előfeltétele volt - mégpedig kivétel nélkül minden szóban forgó országban - a legfőbb társadalmi célként kitűzött, úgyszólván minden eszközt igazolni látszó társadalmi változásnak, a termelési eszközök polgári magántulajdona megszüntetésének. Ez a megtett út - bárhogy vélekedjünk is történelmi jelenségéről - két fontos vonatkozásban tartósan nem forgatható vissza:

- nem állítható helyre a termelési eszközök polgári magántulajdona

- a piac klasszikus kapitalizmusban játszott szerepe sem.

Mindkét tendencia - bárhogy vélekedjünk is ennek különös kelet-európai formájáról - beilleszkedik a történelmi és különösen a szocialista fejlődés általános menetébe.

Ezekben a társadalmakban - tehát kizárólag Kelet-Európáról szólva - többféle meggondolás alapján is - amelyekre még kitérek - a többpártrendszerű demokratizálás követelményét - még ha szocialista értékek alapján fogalmazódik is meg - nem tartom sem reális, sem kívánatos alternatívának. Ugyanakkor e koncepció egyik legfontosabb alapgondolatát, a pluralizmust, a szocialista értékek megvalósulása szempontjából nélkülözhetetlenül fontosnak tekintem, csakhogy erre más alternatívát tartok reálisnak, és egyben kívánatosnak.

4/ S végül megemlítem Lenin tervét a munkás-paraszt felügyeletről, amelyet abban az időszakban dolgozott ki, amikor betegsége elhatalmasodása miatt a hatalom gyakorlásában már alig vett részt, s amelynek az eredeti

elgondolás szerint a hatalmi struktúra tényleges, társadalmi jellegű ellenőrzőjévé kellett volna válnia. Sorsát ismerjük. A 30-as évek közepére már egyike a hatalmi struktúrán belüli bürokratikus intézményeknek, és igen fontos szerepet tölt be a sztálini centralizációban. Mégis leginkább ez az elgondolás - a beteg Lenin kétségbeesett kísérlete a hatalmi struktúra elbürokratizálódása ellen - az, amivel leginkább tudtam azonosulni. Mindenekelőtt azért, mert a hatalom és a társadalmi ellenőrzés dichotómiájából, mint szükségszerűségből indul ki. Voltaképpen a szociológiai tanulmányaim alapján - közel fél évszázaddal később - ugyanerre a következtetésre jutottam, azzal a jelentős különbséggel, hogy az állam elbürokratizálását nem veszélyként, hanem tényként kellett konstatálnom.

Abban a fejlődési alternatívában, amelyben ma gondolkodom, a hatalommal nem a hatalomért harcoló pártokat és nem is a mindennapi élet forradalmát állítom szembe, hanem olyan társadalmi erőket, amelyek többé vagy kevésbé integrált formában ellenőrzést, illetve végső kifejlődésében uralmat gyakorolnak a hatalom, illetve a hatalmi apparátusok felett.

Ilyen mozgások realitását a mai kelet-európai helyzet ismeretében sokan igen pesszimisztikusan szemlélik. A kommunista pártok több-kevesebb sikerrel minden társadalmi erőt integrálni igyekeztek, és igyekszenek minden társadalmi mozgást - nemcsak a szűken vett hatalmi struktúrán belülieket, hanem az azon kívülieket is - amelyeknek közvetve vagy közvetlenül politikai jelentőséget tulajdonítanak.

Bár ennek a törekvésnek a «sikerét» aligha vonhatjuk kétségbe, mégis - legalábbis potenciálisan - igen sokféle társadalmi erő létezik, amely ha beintegrálódott is, de autonómiára vágyik, s ez a ma csak passzív vágy holnap aktív cselekvéssé válhat. Az autonómia szükséglete viszont - ha ténylegesen társadalmi vonatkozásokról és nem a mindennapi élet szűkreszabott kereteiről van szó - elkerülhetetlenül a hatalom-feletti kontroll-funkciókba torkollik.

A társadalmi kontrollért, illetve uralomért küzdő moz-

galmak kifejlődésének egyik legnagyobb akadálya, hogy a baloldali pártok, mozgalmak és ideológiák - kevés és jelentéktelen hatású kisebbségtől eltekintve - tradicionálisan hatalom-orientáltak. A szociáldekokrácia éppen úgy, mint a kommunista mozgalom, tulajdonképpen a hatalom megszerzésére, illetőleg ha hatalomra kerül, akkor annak megtartására törekszik, és e célkitűzésnek úgyszólván minden más érdeket alávet. Mellettük eltörpülnek azok a szocialista mozgalmak és ideológiák, amelyek anélkül akarnak politikai erővé válni, hogy egyben a hatalomnak is birtokosaivá, vagy legalábbis részeseivé váljanak.

Ez a hatalom-orientáltság mélyen benne gyökeredzik a marxizmusban, jóllehet az eredetileg - a végső, de csakis a végső perspektívát tekintve - hatalomellenes. Azzal azonban, hogy közvetlenül célul tűzi az állam politikai hatalmának birtokbavételét, és segítségével a tőkésosztály ellenállásának megtörését és a társadalom újjászervezését, az új állam apologetikus ideológiájának az alapját teremti meg, ellentétben saját állam és hatalomellenes kritikai beállítottságával. Ez a marxi-engelsi program szinte pontosan előre vetíti azt a hatalmi struktúrát, ami Kelet-Európában ténylegesen ki is alakult, amely azonban már nemcsak a társadalom újjászervezésének funkcióját tölti be, hanem a teljes reprodukciós és redisztribúciós folyamat tervezését, irányítását és ellenőrzését is. Ezzel léte - a marxi-engelsi prognózissal ellentétben - igen messze jövőig megörökítődik.

De mégsem ezt kérdőjelezem meg. A modern - vagy legalábbis a modernizációra törekvő - társadalmakban véleményem szerint a bürokratikus apparátusok és az ezekből kialakuló intézményi rendszerek a reprodukciós és redisztribúciós folyamatokból nem küszöbölhetők ki. Mellesleg ezt természetesen a politikai hatalom pluralizálódása - a többpártrendszer - sem oldaná meg, legfeljebb csak bizonyos átrendeződést hajthatna végre a hatalmi struktúrában.

A politikai irodalom azonban az államhatalom jelentőségét - véleményem szerint - eltúlozza, és figyelmen kívül

hagyja azt a hatalmon kívüli társadalmi szférát, amely a történelem során mintegy a háttérben már eddig is nagymértékben befolyásolta a hatalmi harcokat, és a hatalom gyakorlásának a módjait. Itt természetesen nem a «szürke eminenciásokra», vagy a hatalomban lévők különböző «titkos társaságaira» gondolok, mert hiszen ezek mindig is a hatalmi struktúra szerves elemei, s nem is a hatalomért küzdő pártokra és irányzatokra, hanem elsősorban olyan szellemi áramlatokra, vagy társadalmi mozgalmakra, amelyek valamilyen autonóm értékrendszer alapján formálják a közvéleményt, és ily módon hatékony bírálatot, kontrollt, vagy esetleg uralmat gyakorolhatnak a hatalom felett.

Abban a megközelítésben, ahogyan ma a kelet-európai társadalmakat szemlélem, részben elismerem az állami hatalom, s így a bürokratikus intézményi struktúra funkciójának szükségszerűségét, ugyanakkor egyértelműen és azonnal (nem távlati perspektívában) megkérdőjelezem és illetéktelennek minősítem az állami intézményi beavatkozást minden olyan területen, ahol a társadalmilag szükséges funkciók elvégzése nem igényel bürokratikus formát öltő intézményeket. Az elbürokratizálódás ellen azonban hatástalannak tartom az állami intézkedéseket, bármennyire jó akarat vezesse is azokat. A bürokrácia elburjánzása és a diszfunkcionális jelenségek ellen sikeresen csak az államtól független autonóm erők küzdhetnek. A társadalom így kialakuló kettős szférája nem azonosítható a társadalomfilozófia tradicionális dichotómiájával, a köz- és magánélet kettősségével, mert mind a hatalomnak, mind a társadalmi kontrollnak a mozgástere közéletiséget követel. Az utóbbira, de csakis arra vonatkoztatva azt is mondhatom, hogy ez a közéletiség megkettőzése, olyan formában azonban, amikor a magánélet nemcsak kiszabadul a hatalmi struktúra harapófogójából, hanem egyben lehetővé válik a magánélet és közélet újtipusú egységének a kialakulása. Az emberek úgy lehetnek magánéletűek, hogy egyben közéletűek is maradnak, és úgy lehetnek közéletűek, hogy nem veszítik el magánéletiségüket sem.

Ebből a megközelítési aspektusból a mai lengyelországi krízis mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy nem fejlődtek tovább a hatalom társadalmi kontrolljának azok a formái, amelyek az 1971-es krízis szakaszában, illetve azt megelőzően az 1956-os évben kialakultak. Ezeket a hatalmi struktúra, így vagy úgy, de rövid idő leforgása alatt integrálta, vagy eliminálta. Ez a mindennapok gyakorlatában minden bizonnyal könnyebbé tette a vezetést, mert szükségtelenné vált az ellentétes vélemények nyíltszinti megütközése, de ugyanakkor magában hordta az újabb és újabb krízis lehetőségeit is.

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a Csehszlovákiában kialakult «Charta 77» mozgalommal is, amelynek szószólói számtalanszor leszögezték, hogy a hatalom felett egy meghatározott célból az állam deklarált törvényeinek teljesítését számonkérve ellenőrzést kívánnak gyakorolni, de semmiképpen sem akarnak hatalomért küzdő politikai párttá válni.

Ha Csehszlovákiában mindkét oldal bizonyos toleranciát tanúsít a másik iránt, ha a hatalom képviselői eltűrik, hogy saját vállalt és törvényekben deklarált értékeik alapján ellenőrzést gyakoroljanak felettük, s ha a hatalmon kívüli erők nem törekszenek hatalmi viszonyok belső struktúrájának megváltoztatására, politikai párt, vagy pártok alakítására, akkor ez kétségtelenül jelentős lépés az általam igényelt társadalmi dichotómia megteremtése felé. (Mellesleg, ha a «Charta 77» sorsa ilyen, vagy olyan ok miatt mégsem így alakulna, ezt még nem fogadnám el elméletem reális voltának cáfolataként, mert hiszen ami nem érett meg a mában, az még megérhet egy valamikori holnapban.) Egyébként az általam képviselt elgondolás realitására bizonyos megszorítással érvényes példaként megemlíthetem azt a viszonylag stabil és reprodukzív viszonyt is, ami Lengyelországban a párt irányította hatalom, és a katolikus egyház között kialakult. Jóllehet az előbbi - értelmezésem szerint - kizárólagos birtokosa a hatalomnak, az utóbbi mégis hatásos kontrollt gyakorol felette, bár nem szocialista értékek, hanem elsősorban sa-

ját, a katolikus hithez kötött értékei és az egyház, mint sajátos intézményi rendszer érdekei alapján.

Ez utóbbi kötődés az alapja annak, amiért csak bizonyos megszorítással tekintem elméleti koncepcióm gyakorlati példájának, mert hiszen én olyan társadalmi kontrollért és uralomért harcoló mozgások iránt érzek elkötelezettséget, amelyek a bevezetőmben röviden vázolt szocialista értékek alapján állnak. (Ez természetesen egyáltalában nem jelenti, hogy nem ismerném el jogosnak másfajta - az emberi fejlődés szempontjából értékfenntartó és fejlesztő mozgások - létjogosultságát).

Megközelítésemmel szembeni ellenvetésekben részben praktikus, részben etikai szempontok kapnak helyet. Praktikus alapon azzal érvelnek, hogy egy hatalom nem enged olyan mozgásokat, illetve mozgalmakat, amelyeknek célja a hatalom fölötti kontroll, vagy különösen valamiféle társadalmi uralom gyakorlása.

Ez azonban nincs így, és ezt éppen az utolsó években mutatkozó kelet-európai fejlődés tényeire hivatkozva állíthatom, amikor is szinte minden kelet-európai országban megfigyelhetők - mégpedig egyre növekvő mértékben - emancipálódó, pozitív társadalmi erők és talán nem merő optimizmus, ha hiszek annak a lehetőségében, (de természetesen korántsem szükségszerű bekövetkezésében), hogy a hatalom - nem utolsósorban saját jólfelfogott érdekében - ilyen mozgásokkal szemben növekvő toleranciát és partnerségre valló hajlamot mutat.

Ezt és hasonló más változásokat vagy azok előjelét nem magyarázhatjuk egyszerűen a külső hatásokkal, - bár ezeknek a jelentőségét sem becsülhetjük le - de emellett a gazdaságilag viszonylag fejlett társadalmakban, különösen ha kisebb vagy nagyobb mértékben individualizálódást előidéző történelmi folyamatok már lezajlottak - kitörölhetetlenül léteznek olyan koherens belső erők, amelyek ilyen vagy olyan módon, de a vázolt irányban hatnak. (Korántsem csupán tudatos mozgásokra gondolok, hanem, közvetlen politikai céllal nem rendelkező önállósulásra irányuló társadalmi törekvésekre is.)

Természetesen - az etikai érvek alapján - joggal vetőd-

het fel a kérdés, hogy ilyen és hasonló erők miért vezethetnek a tőkés országokban (pl. több évtizedes fasiszta uralom után Spanyolországban és Portugáliában) a politikai pártok pluralizálódásához, és ugyanakkor miért tagadom meg ezt mint nem kívánatos alternatívát a kelet-európai társadalmaktól.

Mindenekelőtt az intézményi struktúra már előbbiekben említett igen lényeges különbsége - tehát bizonyos realitások figyelembevétele alapján teszem ezt. A többpártrendszerre való áttérés - pl. Spanyolországban, vagy Portugáliában - nem jár komoly reprodukciós zavarokkal, és kivéve a hatalmi struktúrát, nem követel intézményeiben be nem látható változásokat. Sőt azt is mondhatnám, hogy a reprodukció nemcsak gazdaságilag, hanem szélesebben, társadalmilag is, bizonyos változások nyilvánvaló bekövetkezése ellenére végsősoron zökkenőmentesebb lesz. S mindemellett a két ország a többpártrendszer alapján szervezesebben illeszkedhet be természetes makroközösségébe is.

Ugyanakkor a többpártrendszer bevezetése Kelet-Európában, ha el is tekintek attól, hogy az számomra csak egy katasztrófaelmélet alapján tűnik lehetségesnek, - amit viszont teljes belsőmből elvetek, tehát, ha a lehetetlent improvizálok - véleményem szerint beláthatatlanul súlyos belső megrázkódtatásokhoz vezetne, és emellett a térséget hosszú időre a háborús konfliktusok veszélyzónájává tenné. Mindez már magyarázza azt is, hogy ezt az alternatívát - etikai alapon - miért nem tekintem kívánatosnak.

Többek között - az előzőekben felvetettek mellett - ilyen megfontolások alapján jutottam ahhoz az elgondoláshoz, hogy - legalábbis Kelet-Európában - a jövőbeni fejlődés zálogát nem a hatalmi struktúrán belüli változásokban kell keresnünk, hanem a politikának abban a szférájában, amely a szorosabban vett hatalmon kívül helyezkedik el. Ebben, a politikai elmélet és gyakorlat által eddig még kellően nem értékelt világban, amelynek az ereje nem utolsósorban éppen abban rejlik, hogy sem az itt tevékenykedő mozgalmak, sem azok tagjai nem akar-

nak a hatalom birtokosai lenni, itt Kelet-Európában a szocialista értékek megvalósításának szinte beláthatatlanul sokrétű és lehetőségekben elméletileg szinte áttekinthetetlenül gazdag mozgástere alakulhat ki.

De e kis etikai kitérő után térjünk vissza a hatalmi struktúrában nem integrált társadalmi kontroll realitásának kérdéséhez. A konkrétság kedvéért felsorolok néhány olyan mozzanatot, amelyekre optimizmusom alapozom: kezdem a gazdasági tényezővel:

1/ A hatalmi struktúra Kelet-Európában tagadhatatlanul érdekelt a gazdasági dinamizmusban, a hatalomtól elkülönülő társadalmi kontroll kizárása viszont kimutathatóan csökkenti a hatékonyságot, s így többek között az életszínvonal növelésére vonatkozó döntések megvalósulását is. A különböző gazdasági döntések során ugyanis partikuláris értékek csapnak össze, s legjobb esetben kompromisszum születik. Rosszabb, amikor egyfajta partikuláris érdek - rendszerint valamiféle általánosabb névben lépve fel - domináns helyzetbe kerül. A racionálist, az optimálist legtöbbször senki nem képviseli.

Az így létrejött gazdasági elemzésekben számtalanszor kimutatott hatékonyságcsökkenés okainak feltárása bürokratikus ellenőrzés segítségével úgyszólván elképzelhetetlen. Ehhez széleskörű nyilvánosság szükséges, s mindenekelőtt olyan tömegkommunikációs tevékenység, és autonóm társadalomkutatások szükségesek, amelyek szocialista értékek alapján ellenőrzik az intézményekben lezajló döntési folyamatokat, s olyan a közvélemény által támogatott munkásellenőrzés, amelyet széleskörűen támogatnak a hatalmi struktúrába be nem integrált antibürokratikus szemléletű szakemberek.

Ez semmiképpen sem fenyegetné a hatalmat, mint olyant - legfeljebb a rosszul dolgozó, tömegektől elszakadó vezetőket sújtaná. A hatalomnak azonban, mint egésznek, a legegységesebb érdeke az ilyen vezetők kiszűrése, ami bürokratikus módszerekkel «tisztogatással» vagy «kényszernyugdíjazásokkal» sohasem lesz keresztülvihető. Ez utóbbiak áldozatai a tapasztalatok szerint leg-

több esetben inkább a «nehéz» azaz nehezen kezelhető emberek, és nyertesei a simulékony konformisták.

Úgy is feltehetném az eddigi tapasztalatok tükrében a kérdést, hogy Kelet-Európában vagy le kell mondani a fejlettségéhez kielégítő gazdasági dinamizmusról, vagy meg kell engedni a gazdasági intézmények feletti széleskörű társadalmi kontrollt és uralmat.

2/ Minden bürokratikus rendszer tragikus sorsa, hogy bármennyire általánosabb vagy szélesebbkörű érdekek nevében születik is meg és működik is - legalábbis a manifesztáció szintjén - elszigetelődik azoktól a tömegektől, amelyeknek a szolgálatát jelszóként zászlajára írta.

A marxizmus-leninizmus érzékelte ezt a veszélyt, s ennek hatására született meg a «transzmisszió» elmélete. (...) Ez az elgondolás azonban nem vette figyelembe, hogy miután a párt átmegy saját történetének mozgalmi, szervezeti stádiumán, és a kialakult új hatalmi struktúra centrális intézményévé válik, azok a mozgalmak és szervezetek, amelyekre ezen elmélet szerint a transzmisszió feladata hárulna, maguk is speciális intézményi rendszerekké váltak, s mindegyikük esetében külön-külön megkérdőjelezhető, hogy van-e tényleges kapcsolatuk a «tömegekkel». Ebben a helyzetben a transzmisszió gondolata már nem értelmezhető a régi módon. A hatalomnak nem lehet igazi tömegkapcsolata, ha nem alakulhatnak ki a társadalmi ellenőrzés különböző mozgásai és mozgalmi.

3/ A hatalmi struktúra mindenhatóságának és a föltötte való társadalmi ellenőrzés különböző formái elsorvadásának, illetve az intézményi rendszerekbe való beintegrálódásának egyik legnegatívabb hatása egy bizonyos fajta személyiség-torzulás. A hatalmi struktúra igen fontos pontjain is csak ritka esetben maradnak meg, vagy fejlődnek ki a szó igazi értelmében vett politikusok, azok, akiket saját értékrendszerük vezérel, s akik képesek arra, hogy a társadalom és történelem előtt ne csak tetteikért, hanem gondolataikért is felelősséget vállaljanak. Helyettük a «szervezeti emberek» különböző típusai jelennek meg, akiknek tetteit és gondolatait nem «csillaguk», ha-

nem az intézményi rendszerben elhelyezkedő vonatkozási csoportjuk vezérel, és személyi felelősségük belevész egyfajta «szervezeti felelőtlenség» rendszerébe. (Ezt a személyiség-torzulást saját magam is végigéltem. Erről nyilvánosság előtt legutóbb a «Le quotidien de Paris» - ban 1976 októberében megjelent interjúmban próbáltam meg számot adni.)

Az autonómiára törekvés azonban nemcsak a hatalmon kívül élők hobbyja, hanem bizonyos körülmények között szükségképpen kitermelődik a hatalmi struktúrán belül is. Mindennapi tapasztalataim azt bizonyítják, hogy ebből a szempontból nincsenek, és nem is lesznek immunitis rétegek.

A többpártrendszer követelményéről való lemondás - amint már említettem is - egyáltalán nem jelenti, hogy elfogadhatnék valamiféle monolitikus társadalmi modellt, sőt ezzel éles ellentétben, éppen abból indulok ki, hogy az általam felvázolt alternatíva Kelet-Európában elvezethet egy, a szocialista értéket hatékonyan megvalósító pluralisztikus társadalomhoz, mégpedig a következők értelmében :

a/ a hatalom és a társadalmi uralom diktatóriáját, a társadalom pluralizálódásának legfontosabb lépésének és jegyének tartom. Többpártrendszer esetében is, lényegében monolitikusnak tekintem azt a társadalmat, amely csak a pártok keretei között engedi meg a hatalmi struktúrát alkotó intézmények társadalmi jelentőséggel, illetve hatással bíró kontrollját;

b/ a hatalmi struktúra Kelet-Európában - még mai állapotában sem tekinthető egyértelműen monolitikusnak, mert az egymástól elkülönülő intézményi érdekek is - amelyek csak visszaszoríthatók, de még nem szüntethetők - bizonyos mértékig pluralizálnak. Nem utolsósorban ez adja meg a jelentőségét a kommunista pártnak, mint integrációs funkciót betöltő, s éppen ezért központi intézményi rendszernek, amely nem szüntetheti meg a részérdekeket, hanem csak integrálhatja azokat.

c/ a társadalmi kontrollért, illetve uralomért folytatott mozgás szférájában perspektivikusan elképzelhetetlen a

monolitikus állapot. Kezdeti, artikulátlan formában természetesen ez még előfordulhat, de ahogy az előbbi szférában az intézményekhez kötött értékrendszer, úgy az utóbbiban az értékrendszerek különbsége értelemszerűen és szükségképpen pluralizál.

Levelem bevezetőjében olyan feltételezésből indultam ki, hogy Európában ma a szocializmus elméletéhez sorolható ideológiák igen nagy mértékben helyhez, illetve az egyes országok hatalmi struktúrájához és társadalmi-gazdasági viszonyaihoz kötöttek. Ugyanakkor ezt felismerve is, igen fontosnak tekintem az efféle kötöttségektől megszabaduló szocialista elméletek, vagy ideológiák kialakulásának jelentőségét. Éppen ezért fordulok teljes rokonszenvvel az új baloldal felé, anélkül, hogy magamat egyértelműen be tudnám sorolni ebbe a szellemi áramlatba. (...)

Az új-baloldalnak saját vállalt szocialista értékei alapján minden meglévő, vagy jövőben kialakuló társadalmi alakulatot, hatalmi struktúrát kritikai módon kell megközelítenie. Ez egyébként az a magatartás, ami a legjellemzőbb Marxra, aki a saját irányzatát úgy nevezi, mint a «társadalom valóságos és történelmi útjának megértésére törekvő kritikai és materialista szocializmust».(...) Az új-baloldal, ha ezt a kritikai funkcióját teljesíti, fontosságában túlbecsülhetetlen ideológiai bázist teremthet a különböző rendszerű társadalmakban a bürokratikus intézményi rendszerek feletti társadalmi kontrollért, és uralomért folyó harc számára.

(Nyílt levele utolsó paragrafusaiban Hegedűs a háborús veszélyről beszél, s ezzel kapcsolatban az ideológusok felelősségéről. Minthogy a béke fenntartása «az emberiség legfőbb sorsproblémája», Hegedűs úgy véli, hogy «itt Európában, a XX. század utolsó negyedében - a teljes társadalmi megsemmisülés perspektívájában - sokszor szentnek tartott értékeket is relativizálnunk kell.»)

Budapest, 1977. februárjában

Megjegyzések Hegedűs András nyílt leveléhez

Az alábbi írás eredetileg a szerzők kiadásában került forgalomba Budapesten. A gépelt brosúra tartalmazta Hegedűs fentebb közölt tanulmányának teljes szövegét is, angolból magyarra visszafordítva. A Bence-Kis tanulmány belső címlapja egy Hegel-mondatot választ mottónak:

«Aber eigentlich ist der Übermächtige allein der Mächtige, denn dass etwas Grenze für das Andere sei, muss es ihm gleich sein...»

Lassan kiderül, hogy nem válik be teljesen a hatóságok számitása. Hegedűs András előtt elzárták a kutatás és publikálás lehetőségeit. Szelényi Ivánt durva fenyegetésekkel emigrációba kényszerítették. Kemény István három nagy vizsgálata közül - cigányság, szegénység, munkás-ság - egyet sem tudott befejezni. Hol a tények összegyűjtésében, hol a következtetések levonásában akadályozták meg, s ezért idén az emigrálást választotta. De elhallgatatni nem sikerült őket. Az első részletek már megjelentek Szelényinek a kelet-európai újraelosztási rendszerekről szóló könyvéből. Maga a könyv *Az értelmiség útja az*

osztályhatalomhoz címen, három nagy nyugati kiadónál fog megjelenni 1978 elején: Harcourt and Brace (New York és London); Seuil (Párizs); Suhrkamp (Majna-Frankfurt). Néhányéves hallgatás után Hegedűs is megszólalt. (...) S végül alig lehet kétségünk afelől, hogy Kemény István is élni fog az új lehetőségekkel, és összefoglalja több mint egy évtizede folyó kutatásainak eredményeit.

Igaz, a kritikai szociológusok idegen nyelven megjelenő tanulmányai és a kéziratos fordítások csak egy jóval szűkebb körhöz jutnak el, mint az itthon, nyomtatásban megjelenő szociológiai munkák. Bár talán a mennyiségi összehasonlítás eredménye sem olyan kedvezőtlen. Hiszen a hivatalos szociológiai kutatások eredményeinek egy jelentős része is olyan kiadványokban jelenik meg, amelyek nem kerülnek nyilvános forgalomba. És nemcsak arról van szó, hogy kik az olvasók, mekkora az olvasók köre. A külföldön megjelenő és magyarul csak kéziratban terjedő művek olyan tényeket és gondolatokat közölnek, amelyek más formában senkihez sem jutnának el.

Az újraelosztási elmélet a kelet-európai társadalmak működésének általános magyarázatára vállalkozik. Szelényi korábbi, még itthon megjelent könyveiben és cikkeiben nem állított fel ilyen átfogó elméletet. Azt pedig, hogy új elméletét nem fejthette ki szabadon hazájában, egyértelműen bizonyítja az ellene és Konrád György ellen indított eljárás. Hegedűs itt közölt írása nem lép ki régebbi műveinek legáltalánosabb fogalmi kereteiből. Itt is a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésének egyszerre leíró és normatív elméletéről van szó. Ám a régi kereten belül olyan új gondolatok merülnek föl, amelyek biztosan fennakadtak volna a jogilag nem létező, de ténylegesen annál hatékonyabban működő cenzúra szűrőjén.

Az *első* újdonság az, hogy Hegedűs a szocialista törekvések sokféle voltát a különböző történelmi-földrajzi övezetek eltérő irányú társadalmi fejlődésével kapcsolja össze. A szocializmus két útjáról beszél; durván szólva,

keleti és nyugati szocializmusról. Nem jellemzi részletesen a keleti fejlődés sajátosságait, néhány utalásra szorítkozik. Az elgondolás politikai következményei azonban így is világosak. Igazuk van az eurókommunistáknak, sőt a szociáldemokratáknak is, amikor a maguk számára nem tekintik mintának a kelet-európai politikai rendszert. De ez az igazság viszonylagos; tévedés lesz belőle, ha Kelet-Európának is többpártrendszeren alapuló képviselői demokráciát kívánnak.

Másodszor észre kell vennünk, másképp helyezi el a maga célkitűzéseit a lehetséges kritikai programok sorában, mint itthon megjelent írásaiban tette. Korábban a bürokrácia teljes felszámolását hirdető újbaloldali programok és a gazdasági reform technokratikus koncepciója között jelölte ki a maga helyét. Ezt a két szembeállítást itt is megtaláljuk, de háttérbe szorítja őket egy másik szembeállítás: a rendszer belső kritikájának és a külső kritikának az ellentéte. Hegedűs saját nézeteit belső kritikának tekinti, az olyan elméleteket pedig, amelyek a nyugati társadalmak intézményi struktúrájához mérik az itteni rendszereket, külső kritikának. Külső kritikát gyakorolnak mindazok, akik a többpártrendszer követelésével lépnek fel.

A szöveget olvasva, először nemigen értjük, hogy miért tartja ennyire fontosnak Hegedűs ezt az elhatárolást. Kétségtelen, újabban megint megjelentek Kelet-Európában olyan politikai és ideológiai irányzatok, amelyek a többpártrendszer jelszavát tűzik zászlójukra. Ezekről azonban egyáltalán nem beszél. Csupán a «nyugat-eurókommunistákat» inti, hogy ne terjesszék ki programjuk érvényét Keletre is. Ezért a magyarázatot - úgy gondoljuk - nem itt kell keresnünk, hanem Hegedűs politikai nézeteinek fejlődésében.

A gazdasági reform körüli viták idején Hegedűs azt várta, hogy magán az intézményi hierarchián belül fog megvalósulni a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzése. Úgy gondolta, hogy elegendő lesz demokratisálni bizonyos rész-intézményeket. A kelet-európai társadalmak intézményi rendszerének sok fontos alkotóe-

leme önkéntes politikai és gazdasági szervezetekből, illetve a képviseleti demokrácia bizonyos szerveiből jött létre. Így a párt, a szakszervezetek, a parlament és a helyi közigazgatás választott testületei. E rész-intézmények formális felépítése kisebb-nagyobb mértékben magán viseli történelmi eredetük nyomait. A demokratizálás Hegedűs ekkori programja szerint azt jelenti, hogy e formák újból tartalommal telnek meg. A bürokratikus hatalom nem manipulálja a tisztségviselők megválasztását, nem teszi lehetetlenné az érdemi kérdések megvitatását stb. Ennek biztosítékai is lettek volna. Például a tisztségviselők újraválasztásának korlátozása; a különböző választott testületeknek az a joga, hogy szakértők bevonásával vagy kötelező beszámoltatás formájában vizsgálatokat folytassanak. De az a gondolat nem merült fel, hogy a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzése csak akkor lehet eredményes, ha az ellenőrzést gyakorló szervezetek és testületek függetlenné válnak a korábban egységes hierarchikus intézményi rendszertől. Hegedűs nem gondolt arra, hogy vissza kellene adni a szakszervezetek önállóságát; nem gondolt arra sem, hogy az országgyűlési választásokat több lista alapján kellene lebonyolítani, és biztosítani kellene, hogy valamennyi lista, valamennyi képviselőjelölt egyenlő esélyekkel indulhasson.

Az ilyen demokratizálásnak nemcsak megindulásakor, hanem a továbbiakban is az a feltétele, hogy a hatalom támogassa. Ha a hatalmi elit éppen túlsúlyban lévő csoportja vissza akarja fordítani a demokratizálás folyamatát, akkor nem lehet olyan szervezett társadalmi erőt találni, amely képes ellenállni. Természetesen a folyamat némely eredménye idővel az élet megszokott részévé válik. A társadalmi viselkedés tuningjának megbolygatása pedig általános bizonytalanságot teremt, a közhangulat hirtelen romlását váltja ki. Ezért az eredmények egy része, mint a magyar példa is mutatja, lassanként fölhalmozódik.

De Hegedűs nem ilyen fejlődésre gondolt. A demokratizálási koncepciónak ezzel a korlátjával azonban - felte-

hetőleg - csak a legutóbbi reformkorszak illúzióinak szétfoslása után, a hallgatás éveiben nézett szembe. Mindenesetre, amikor újra megszólalt, már levonta a tanulságot: «A reform kezdeményezése csakúgy, mint a reformok kudarca - írja 1976 június 8-án kelt nyílt levelében - olyan tevékenység eredménye volt, amely főként a hatalmi struktúra felső szintjeiről indult ki.»*

A belső kritika ezután a felismerés után már valami mást jelent Hegedűs számára, mint korábban. Nem azt, hogy a demokratikus átalakulást a hatalmi elit kezdeményezi, és hogy a folyamat megmarad a régi hatalmi struktúra keretein belül. A belső és a külső szembeállítása egyértelműen a keleti és a nyugati társadalmaknak az ellentétére vonatkozik. Hegedűs ma olyan mozgalmakban reménykedik, amelyek a hatalmi eliten kívüleső csoportoktól indulnak ki, de a kelet-európai társadalom valóságában gyökereznek.

Ezek a mozgalmak, mai elképzelései szerint, nem arra törekszenek, hogy demokratikus tartalommal töltsék meg az említett intézmények formális kereteit; erről szó sem esik itt közölt írásában. De az sem lehet a céljuk, hogy független szakszervezeteket, képviselői mandátumokért és miniszteri tárcákért versengő pártokat hozzanak létre. Ez már külső kritika lenne. Meg kell maradniuk a hatalmi intézmények keretein kívül, s így kell megszerezniük az uralmat a bürokrácia felett. Ami azért lehetséges, mert az egységes intézményi hierarchia nem fogja át, nem képes ellenőrizni az egész társadalmat.

A többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia programja tehát minden értelemben ellentétes Hegedűs új elgondolásaival. Nem a kelet-európai társadalmak sajátos fejlődésének megfelelő alternatívát kínál, és alterna-

* A levél Hruscsov titkos kongresszusi jelentésének 20. évfordulója alkalmából íródott, a B. Russel Békealapítvány felkérésére. H. A. tanulmányainak angol nyelvű kiadásában jelent meg a kötet utóirataként. - A. H.: Socialism and Bureaucracy. Allison and Busby, London, 1976.

tívája csupán olyan átalakulásokat foglal magában, amelyek a hatalmi intézményeken belül mennek végbe. Holott valami sajátosan kelet-európai alternatívára van szükség, és a döntő átalakulásnak éppen a hatalmi intézményeken kívül kell végbemennie. Úgy gondoljuk, hogy ez az elvi ellentét teszi olyan fontossá Hegedűs számára a szembeállítást. Saját pozitív elmélete még kialakulatlan, ezért újra és újra ezen a szembeállításon keresztül határozza meg álláspontját.

Tapogatódzásról árulkodik a «szférák» metaforájának használata is. A gondolatmenet döntő pontján Hegedűs «az államhatalmon kívül eső szféráról» beszél. Sokkal pontosabban szeretnénk tudni, hogy általában véve hol kell keresnünk ezeket a mozgalmakat. Mégis a demokratikus társadalmi mozgalmak «helyének» kijelölésében látjuk az itt közölt írás *harmadik* és egyben legfőbb újdonságát. Mert általános meghatározást nem kapunk ugyan, de kapunk néhány példát, valamint olyan leírásokat, amelyek mögött nyilván valóságos esetek állnak. Az eseteket pedig talán magunk is általánosíthatjuk. A példák: a «lengyelországi válság»; a Charta 77; a lengyel katolikus egyház befolyása az államhatalomra. A leírások közül pedig a következő látszik a legfontosabbnak: «...azokra a szellemi és társadalmi mozgalmakra gondolok, - írja Hegedűs - amelyek valamilyen autonóm értékrendszer alapján formálják a közvéleményt...» Feltehetőleg olyan mozgalmakról van szó, amelyek a maguk «független értékrendszerének» kialakítása és alkalmazása során nem hagyják korlátozni magukat a cenzúrától. Mert olyan ideológiák, amelyek valóban függetlenek, és amelyek valóban elég rendszerezettek ahhoz, hogy ideológiának lehessen nevezni őket, csak a cenzúra keretein kívül, önerőből, vagy külföldön kiadott irodalomra támaszkodva alakulhatnak ki. (Talán Magyarország ellenpéldájából derül ki ez a legvilágosabban. Önálló gondolatok kifejtésére, független szempontok alkalmazására nálunk biztosan több lehetőség van, mint a Szovjetunióban. De ideológiává nem tudnak összeállni a hatalomtól független szellemi tö-

rekvések. Hol van megfelelője Magyarországon egy Oszipov nacionalizmusának, egy Szolzsenyicin politikai irányzatú vallásos idealizmusának, egy Szaharov vagy Litvinov klasszikus liberalizmusának, egy Roj Medvegyev demokratikus szocializmusának?)

Nem könnyű általánosítani ezeket a pusztán megemlített, illetve a leírásokból kikövetkeztetett eseteket. A lengyel katolikus egyház példáját egyáltalán nem lehet közös nevezőre hozni a többivel. De, ettől eltekintve, azért megállapíthatunk bizonyos általános jellemzőket. Ezek a megmozdulások és tartósabb mozgalmak az államhatalom által elismert és ellenőrzött társadalmi szervezeteken és közéleti fórumokon kívül alakulnak ki. Kezdeményezőik először személyes kapcsolataikra támaszkodnak. Erre utal Hegedűsnek az a megjegyzése, hogy a tárgyalt jelenségekre nem alkalmazható a magánélet és a közélet hagyományos megkülönböztetése; itt a magánélet válik közéletivé. A személyes kapcsolatokat természetesen meghatározza a résztvevők társadalmi helyzete. A munkások esetében talán a munkahelyi viszonyokra kell gondolnunk, az értelmiségnél pedig nyilván a szellemi munkával járó kommunikációs lehetőségekre. Az ilyen alapon kialakuló mozgalmak sokféle szervezeti formát ölthetnek, egészen a tartós formális szervezetekig. Ebben a vonatkozásban nem lehet általánosítani Hegedűs példáit, még akkor sem, ha az egyháztól eltekintünk. Csak annyit lehet megállapítani, hogy egy mozgalomnak Hegedűs szerint nem kell okvetlenül formális szervezetet létrehoznia ahhoz, hogy kivegye a részét a hatalom társadalmi ellenőrzéséből.

Ezután arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen módon képesek korlátozni, befolyásolni, sőt ellenőrizni az ilyen mozgalmak a hatalom működését. És képesek-e egyáltalán? Mert az államhatalomhoz viszonyítva mindenképpen kevésbé szervezett és kevés kényszerítő eszközzel rendelkező mozgalmakról van szó. De egyenes választ hiába keresnénk. Hegedűs ebben az összefüggésben is a számára annyira fontos szembeállítást alkalmazza. A hatalom fölötti társadalmi uralom

megvalósítására törekvő mozgalmak - legalábbis hosszú távon - sikeresek lehetnek. Az olyan mozgalmak viszont, amelyek - politikai párttá szerveződve - meg akarják ragadni a hatalmat, kudarcra vannak ítélve Kelet-Európában. A szembeállításnak csak az utóbbi, tagadó oldala van némileg kidolgozva. Az állítás lényegében megmarad deklarációnak. Ezért indirekt módon kell választ keresnünk a kérdésre. Megkíséreljük összegyűjteni a tanulmány különböző helyeiről, hogy mit hoz föl Hegedűs a többpártrendszer alternatívája ellen.

A kelet-európai fejlődési úttal kapcsolatos érvekben - vagy inkább utalásokban - kibogozhatatlanul összefonódnak az értékelő és leíró elemek. Ezért alig lehet következtetni belőlük a mozgalmak alternatívájának előnyeire. Hegedűs azt fejtegeti, hogy a kelet-európai országokban a tőkés piacgazdaság felszámolása együtt járt a többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia felszámolásával, már ahol létezett ilyesmi. A többpártrendszer felszámolása pedig, legalábbis az övezet legtöbb országában, valamiképpen összefüggött az iparosítás és általában a modernizálás követelményeivel. A többpártrendszer hiánya tehát a sajátos kelet-európai út lényeges jellemzője. Ebből természetesen nem következik, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés magasabb fokon sem alakulhat ki ilyen politikai rendszer, és az sem, hogy a többpártrendszer bevezetése okvetlenül a kapitalizmus restaurálását eredményezi. Egyébként nem is egészen világos, hogy Hegedűs le akarja-e vonni valamelyik következtetést. Pedig valamelyikre szüksége van. Ha azt állítja, hogy a többpártrendszer lehetetlen, akkor nyert ügye van; ám ez valamilyen alátámasztásra szorulna. Ha azt állítja, hogy lehetséges, de csak a kapitalizmus restaurációjával együtt, akkor ez mindenekelőtt egy értékelésbeli tanulsággal jár. Mondjuk: szocialista elkötelezettségű ember Kelet-Európában nem lehet a többpártrendszer híve. Ha azonban egyik következtetést sem vonja le, akkor voltaképpen csak azt mondja, hogy a dolgok úgy vannak, ahogy vannak - Kelet-Európában nincs többpártrend-

szer. Ebből pedig semmi sem következik a másik alternatívára nézve.

De talán mégis jelent valami különbséget az, hogy a hatalmi elit ma a többpártrendszer programját tartja a legveszedelmesebbnek, és hogy ennek messzire nyúló hagyományai vannak? Valóban. De ennek a ténynek a megállapításához nem kell világtörténelmi áttekintést adni. Elég utalni néhány mindenki előtt ismert eseményre és fölidézni bizonyos összefüggéseket. Hegedűs is erre szoritkozik; 56-ot, 68-at említi és céloz a «fegyveres beavatkozás veszélyére». Ha erre gondolunk, el kell ismerünk, hogy - legalábbis elvben, - van némi előnye annak, hogy a mozgalmak nem törekszenek a hatalom megragadására. Csakhogy ez nem lehet több valamilyen kezdeti előnynél. Amint a hatalmi elit kezdi megtapasztalni, hogy korlátozzák vagy netán uralmat gyakorolnak fölötte, fel fogja ismerni, hogy megtévesztették az ártatlanul hangzó jelszavak. Ezen a nyomon nem jutunk messzire. Hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy nincs is szükség többre, mint egy kis kezdeti előnyre. Ha a mozgalmak elég szerény célokkal lépnek föl, a hatalom pedig eléggé türelmes, akkor hamarosan kiderül, hogy mindenkinek előnyös a dolog. Az egyik megelégszik az uralommal, a másikkal megmarad a hatalom...

De félre az iróniával! Legalábbis elgondolható, hogy az egységes intézményi hierarchia keretein kívül létrejövő mozgalmaknak sikerül megvalósítaniuk azt, amibe létező szervezetek belső demokratizálásával kísérletező erők belebuktak. Hegedűst láthatólag komolyan foglalkoztatja ez a lehetőség. Többhelyütt is beszél arról, hogy a hatalmon lévőknek érdeke eltűnni a független mozgalmak működését, mert különben nem kapnak reális képet intézkedéseik hatásáról, az érintett társadalmi csoportok törekvéseiről, stb. Láthatólag meg van győződve róla, hogy a hatalmi elitnek előbb-utóbb föl kell ismernie ezt az érdekét. A gazdasági fejlődés követelményei rá fogják kényszeríteni.

Ebben a szembeállításban a mozgalmak alternatívája valóban realiztikusabbnak látszik. De csak azért, mert a

Hegedűs által feltételezett mozgalmak a szó semmilyen megszokott értelmében nem gyakorolnak uralmat a hatalmi elit fölött. Megelégszenek azzal, hogy tisztelettudó formában megfogalmazott panaszait és kívánságait elhelyezzék a hatalmasok lábánál. Hegedűs nem állítja, hogy nyomást gyakorolnak a hatalomra, hogy megváltoztatják a hatalom gyakorlását korlátozó formális szabályokat, hogy valamilyen hatalmi pozíciót szereznek vezetőiknek; az utóbbit kifejezetten tagadja. Márpedig a hatalomért küzdő politikai pártok - erejükhöz mérten - képesek minderre. A mozgalmak alternatívája tehát azért realisztikusabb, mert jóval szerényebb. Ám ezzel nem vettük sorra az összes szembeállítást. Valami még hiányzik. Amit az is jelez, hogy Hegedűs nyílt levele nem a lemondás hangján szól hozzánk. Nem azt sugalmazza, hogy be kell érünk ezzel a kevéssel, mert tudomásul kell vennünk, hogy itt élünk Kelet-Európában ...

Néhol mintha egyenesen azt mondaná, hogy a mozgalmak alternatívája több lehetőséget kínál a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésére, mint a pártok rendszéréé. Ez az optimizmus egy másik - még az előbbinél is kevésbé kidolgozott - szembeállításon alapul. Az előbbi a történelmi hagyományok vagy egyszerűen a tények szintjén van megfogalmazva. A másik szembeállítás viszont nagyon általános elméleti megfontolásokon alapul. Valahogy így lehetne újrafogalmazni: nem is olyan nagy baj, hogy Kelet-Európában nem alakult ki a többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia. A hatalomért versengő pártok csupán arra törekszenek, hogy a maguk embereit ültessék a hatalmi pozíciókba, vagy legfőljebb arra, hogy átszervezzék a bürokratikus intézményeket. A bürokrácia feletti társadalmi uralom ilyen módon úgyszemint valósulhat meg...

A gondolatmenet sokféle ellenvetésre ad alkalmat. A többpártrendszer nem zárja ki, hogy a pártok mellett működjenek olyan mozgalmak is, amilyenekre Hegedűs gondol. Éppen az utóbbi években jelentek meg az u.n. állampolgári kezdeményezések a legtöbb nyugati demokráciában. Ezek a mozgalmak a hagyományos pártok meg-

kerülésével igyekeznek érvényesíteni bürokrácia és monopólium-ellenes céljaikat. És nem is teljesen sikertelenül, miként az antinukleáris, az ökológiai és a fogyasztói érdekvédelmi mozgalmak példája bizonyítja. Ez, természetesen nem végzetes ellenvetés.

Nem lehetetlen ugyanis elképzelni, hogy egy új, eddig nem látott politikai rendszerben megszűnik a pártok és a mozgalmak kettőssége. Hegedűs nyilván valami ilyesmire gondol. De így csak formailag oldódik meg a probléma, amíg nem sikerül olyan társadalmi erőket mutatnia, melyeknek törekvései összefüggésbe hozhatók a mérész programmal. Ez pedig nemcsak fantázia kérdése. Az elgondolás legfőbb gyengéje az, hogy Hegedűs egész tanulmányában nem találunk semmit, ami alátámasztaná, hogy a mozgalmak alternatívájának erősebb változata is realisztikus. Hacsak azt nem, hogy az autonómia igényét nem lehet kiirtani az emberből, még a hatalmi elit tagjából sem. De ez már nem szociológia, hanem inkább metafizika.

A társadalmi mozgalmak és a politikai pártok szembeállítása tehát nem ad meggyőző választ kérdésünkre. Vagy arra az eredményre jutunk, hogy a hatalom eltűri az ilyen mozgalmakat, mert azok nem is próbálnak meg nyomást gyakorolni rá. Vagy arra, hogy megkísérelnek kényszerítő eszközöket alkalmazni a hatalommal szemben, ám egyáltalán nem világos, hogy milyen eszközöket.

De talán nem kell megállnunk a spekulatív szembeállításnál. Igaz, más - empirikus - természetű érveket Hegedűs nem ad elő. Mégis, legalább ott vannak a példák: a Charta 77, a «lengyelországi válság». Ezek a példák tették lehetővé, hogy értelmezzük a levél homályosabb gondolatait. És nemcsak az interpretáció segédeszközeiként használhatjuk őket. Arra is alkalmasak, hogy rajtuk keresztül újfajta próbának vessük alá Hegedűs általános elképzeléseit. Eddig csak a koncepció belső következetességét vizsgáltuk. Vizsgáljuk most meg, hogy mit képes megmagyarázni a valóságos társadalmi mozgalmak valóságos működéséből.

A Charta 77 esetét Hegedűs az általános koncepció «szerényebb» változatába illeszti be. Úgyszólván csak arról beszél, hogy mit nem akarnak a Charta aláírói. Nem akarnak politikai pártot szervezni; nem akarnak hatalmi pozíciókhoz jutni; nem törekszenek - és nem is szabad törekedniük - a hatalmi viszonyok megváltoztatására. Ehelyett kívülről igyekeznek ellenőrizni a hatalom gyakorlását. Méghozzá egyetlen speciális vonatkozásban: az a céljuk, hogy az állam kinyilvánított törvényeinek betartása fölött őrködjének. Igaz, Hegedűs nem állítja kifejezetten, hogy a Charta csupán fölhívja a hatalmonlévők figyelmét a törvénysértések eseteire. Úgy fogalmaz, hogy az aláírók igyekeznek «rábírní» a hatalom gyakorlóit, tartásák tiszteletben az érvényben lévő törvényeket. (Az angol szöveg a sokkal erősebb *compel* ígét használja).*

De ez a «rábírní» vagy «rákényszeríténí» nem erő alkalmazását jelentí. Néhány sorral lejjebb kiderül: a Charta azért lehet sikeres, mert olyan értékekre hivatkozik, amelyeket a hatalmonlévők is osztanak. «Rákényszerítheti» őket a törvények betartására - de a közös értékek, a közös eszmék erejével. Ellenőrzést gyakorolhat a hatalom fölött, «ha a hatalmonlévők elfogadják ezt az ellenőrzést». Létrejöhetnek a hatalom fölötti társadalmi uralom feltételei, «ha mindkét fél bizonyos mértékű toleranciát tanusít a másikkal szemben». Kissé odébb - igaz, már nem a Charta esetével kapcsolatban - egyenesen azt olvashatjuk, hogy a hatalmonlévők hosszú távon «egyre inkább hajlandók lesznek együttműködni» a társadalmi mozgalmakkal.

Kölcsönös tolerancia, közös értékek, együttműködés - mi valósult meg mindebből a Charta eddigi történetében? A Charta aláíróinak nyilatkozatait Hegedűs leírása pontosan fedi, ez kétségtelen. Már első manifesztumuk leszögezi: nem céljuk, hogy ellenzéki szervezetet alapítsanak, s nemhogy hatalmi pozíciókat nem akarnak szerezni, még

*Hegedűs eredeti szövegében «számonkérve ellenőrzésről» beszél. A szerkesztő megjegyzése.

politikai vagy társadalmi reformok bevezetésére sem törekszenek. Abban is hasonlít a dokumentum Hegedűs jellemzéséhez, hogy - valóban igen szerény - céljainak elérését a mozgalom és a kormányzat «konstruktív dialógusától» reméli. A Charta, mint a nyilatkozat mondja, nem akar konfliktust provokálni; ellenkezőleg, «közvetíteni igyekszik a konfliktushelyzetekben».

De már a Charta és a kormányzat közötti viszony gyakorlati alakulását távolról sem fedi ilyen jól Hegedűs leírása. A hatalom, tudjuk, egy percig sem vette komolyan, hogy lojális állampolgárokkal van dolga. Zajos propagandakampányba kezdett az aláírók ellen; s ezzel egyidőben megindult a házkutatások és rendőrségi kihallgatások hulláma. Aztán letartóztatták a mozgalom néhány kezdeményezőjét, másokat elbocsájtottak az állásukból. Néhány hónap múlva megrendezték az első bűnpert a Charta ügyében.

Hegedűs természetesen nem állítja, hogy a Charta lojális magatartása automatikusan türelemre bírja a kormányzatot. Ő csak azt mondja, hogy amennyiben a Charta nem kér többet, mint amit a közös értékekre hivatkozva kérhet, akkor jó esély van rá, hogy a kormányzat kész lesz együttműködni vele. Számol a lehetőséggel, hogy a «Charta 77 sorsa másként alakul». De ebből szerinte csak az következik, hogy itt és most nem sikerült; az már nem következik belőle, hogy nem is sikerülhetett, és főként, hogy nem sikerülhet máskor és másutt.

Ez eddig rendben is volna, ha a történet valóban a Charta felszámolásávl végződik. Ám egyelőre erről szó sincsen. Hiába a nem enyhülő elnyomás, a Charta még mindig fennáll. Az első manifesztum kibocsátása óta egy egész sor Charta-dokumentum jelent meg az emberi jogok megsértésének különböző típusairól. Időközben az aláírók száma is a sokszorosára nőtt. Úgy hirlik, kézírtos gyűjtemény is készült a Charta különböző ideológiai irányzatokhoz tartozó híveinek az írásaiból.

A Charta tehát létezik, de nem azért, mert a kormányzat valamiféle egyetértésre jutott az aláírókkal, hanem annak ellenére, hogy nincs köztük egyetértés. Persze He-

gedűs nem a Charta pusztá fennmaradását teszi függővé a két fél kölcsönös toleranciájától. Ennél többre gondol: arra, hogy meg is valósul valami a hatalom társadalmi ellenőrzéséből. Ritkábban sértik meg a törvényeket. Növekszik az állampolgárok jogi biztonsága. S ebben az értelemben már erősen vitatható, hogy a Charta 77 sikeres vállalkozás-e? Rövid távon csak új megtorlási akciókra adott alkalmat. A represszió áldozatai elsősorban maguk az aláírók, de növekedett az egész lakosságra nehezedő politikai nyomás is. A csehszlovákiai közvélemény egy része egyenesen azt tartja, hogy a Charta fellépése visszafordította az utolsó egy-két évben elindult tétová, mégis valóságos enyhülési folyamatot. *

Arról pedig, hogy mi lesz a Charta hosszabb távú hatása, csak spekulálni lehet.

Ezért a Charta esete nem igazán alkalmas Hegedűs koncepciójának megvitatására. Az ismert tényekkel mindkét értelmezés összeegyeztethető. Hegedűsé, amely szerint a Charta olyan, amilyen egy sikeres társadalmi mozgalom is lenne, és kudarcát a rossz politikai konjunktúrával kell magyarázni. Meg az ellenkezője, amely szerint a Charta megnyilatkozásai azért állnak olyan közel Hegedűs elképzeléseihez, mert a mögötte álló mozgalom nem elég erős, nem tud igazi nyomást gyakorolni a kormányzatra. A jó példák az olyan mozgalmak volnának, amelyek sikeres voltát nem szokás kétségbe vonni.

Nos, az 1976-os «lengyelországi válság» több ilyen mozgalmat is produkált. Kezdődött az alkotmányjogi megmozdulásokkal. Az év elején nyilvánosságra hozták az új alkotmány tervezetét. A tervezet szerint az alkotmány szentesítette volna a kommunista párt hatalmi monopóliumát és az ország egyoldalú függését a Szovjetuniótól. Ez a próbálkozás olyan viharos tiltakozást váltott ki, elsősorban az értelmiség köreiben, hogy a hatalom végül is kénytelen volt ködösebb formulák mögé

*Lásd Zdenek Mlynar cikkét a *Politique Aujourd'hui* 1977. évi 3-4 számában: *Autour de la Charta '77, la situation politique*. Mlynar vitatkozik ezzel a felfogással. ~

visszavonulni. Aztán jöttek az áremelés miatti sztrájkok és utcai tüntetések. A tömegmegmozdulások másnapján visszavonták a bejelentett árváltoztatásokat. A tüntetők egy részét azonban letartóztatták, durván bántalmazták, majd súlyos ítéleteket szabtak ki rájuk. Másokat elbocsájtottak az állásukból. Ekkor alakult meg a Munkásvédelmi Bizottság, az utolsó harminc év leghatalmasabb folyamatos mozgalmának szervezője.

Különös, de Hegedűs minderről nem beszél. Talán nem tud eleget a lengyelországi eseményekről. (Az olasz kiadás közli a levél keletkezésének időpontját: 1977 február. A nagyobb baloldali folyóiratok elemzései és dokumentumgyűjteményei mind később jelentek meg: *New Left Review*, 1977 február-április; *Politique Aujourd'hui*, 1977 május-augusztus; *Les Temps Modernes*, 1977 július.) Akárhogy is, Hegedűs csak általánosságban tárgyalja a történeteket. A válság okait kutatja, s azt mondja, hogy a fő ok a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésének hiánya volt. Szóba hozza az 56-os munkástanácsokat és a 71-es sztrájkbizottságokat. Ezek lehetnek volna az ellenőrzés szervei, ha nem integrálódnak igen gyorsan a hatalmi struktúrába, illetve nem számolják fel őket. Valószínűleg a koncepció bizonytalanságának a jele, hogy Hegedűs komolyan gondolja ezt a lehetőséget. Mind az 56-os munkástanácsok, mind a 71-es sztrájkbizottságok súlyos társadalmi és kormányzati válság pillanatában alakultak meg. Ebben a pillanatban félelmetes ellenfelei voltak a megrendült államhatalomnak. De ahogy a hatalom helyreállította az egységét, egyre jobban kibontakozott a túlereje. A munkások szervezetei nem rendelkeztek a hatalomtól független, országos hálózattal, amely koordinálhatta volna önvédelmi harcukat. (71-ben az üzemi bizottságok is csak néhány városban jöttek létre.) Ezért aztán nincs miért csodálkozni rajta, hogy az 56-os munkástanácsokat elsorvasztották, a 71-es sztrájkbizottságokat pedig felszámolták.

De bárhogyan történt is, mindez csak előtörténet. Számunkra az volna a fontos, hogy Hegedűs magáról az újabb válságról beszéljen. Mivel ezt elmulasztja, magunk

kíséreljük meg kiterjeszteni a koncepcióját erre az esetre; vállalva, hogy talán olyan állításokat is tulajdonítunk neki, amelyeket nem fogadna el.

A levél általános megfontolásai és a Charta-eset elemzése alapján azt kell várnunk, hogy a lengyel állam elismerte a Munkásvédelmi Bizottságot és valami módon együttműködött vele. Tehát ilyenfajta események bekövetkezését (illetve elmaradását) várjuk: nem fognak propagandahadjáratba a Bizottság ellen, nem zaklatják a tagjait és aktivistáit, nem indítanak eljárást ellenük; tárgyalnak a Bizottság képviselőivel, beadványait érdemben megvitatják; teljesítik a követeléseit: a sajtó teret ad a szószólóinak. Nem így történt.

A Munkásvédelmi Bizottság 1976 szeptemberében alakult meg. Felhívásában bejelentette, hogy pénzt gyűjt a hatósági önkény áldozatainak megsegítésére, és megfogalmazta fő követeléseit: részesítsék amnesztiában az elítélt, illetve letartóztatott tüntetőket, vegyék vissza munkahelyükre az elbocsájtott munkásokat, és büntessék meg azokat, akik a rendőrterrorért felelősek. A Bizottság számos levelet intézett a Parlamenthez, állami hivatalokhoz, valamint társadalmi szervezetekhez; ezeket visszaküldték, vagy válasz nélkül hagyták. A propagandaszervek hazafiatlannak és munkásellenesnek bélyegezték a tevékenységét; tömeggyűléseken próbáltak hangulatot kelteni ellene. Október elejétől fogva mindennaposak voltak a rendőrségi kihallgatások, november elejétől a házkutatások. A Bizottság két tagját, Jerzy Andrzejewskit és Halina Mikolajskát un. társadalmi bíróság elé idézték, illegális pénzgyűjtés címén. Rendszeres zaklatásokkal próbálták elriasztani azokat, akik megjelentek a vád alá helyezett munkások tárgyalásain. Számos esetben a nyílt utcán megverték a Bizottság aktivistáit; egy közülük, St. Pyjas krakkói egyetemista rejtélyes körülmények között meghalt. 1977 májusában letartóztatták a Bizottság 6 tagját, köztük Jacek Kuront, Jan Józef Lipskit és Adam Michniket.

Marad az a tény, hogy a represszió nem sújtott mindenkit egyformán, egyidőben és egyenlő mértékben. Így,

ha nehezítette is a Bizottság munkáját, folyamatos fennállását soha nem veszélyeztette komolyan. (A megalakulása óta eltelt egy esztendő alatt a Bizottság szervezetileg megszilárdult; állandó testületté alakult át. Társadalmi Önvédelmi Bizottság néven. Szabályos lapokat is kiad, a *Glos*-t és a *Robotnik*-ot). És marad az a másik tény, hogy a kormányzat végül is engedett. Megkegyelmeztek a bebörtönzött tüntetőknek, megkezdtek az elbocsájtott munkások visszavételét, és a Munkásvédelmi Bizottság letartóztatott tagjait is szabadlábra helyezték.

Ez elég volna ahhoz, hogy toleranciáról vagy netán együttműködési készségről beszéljünk? Bizonyára túlzás volna azt várni, hogy a hatalom semmilyen elnyomó intézkedéssel ne próbálkozzon meg és mindenben elébe menjen az ellenzéki mozgalomnak. De annyit elvárhatunk, hogy ne legyen állandó a represszió, és legalább időnként tárgyaljanak a kormányzat képviselői az ellenzék képviselőivel. S egyéb bizonyíték is van rá, hogy az engedményeket nem az együttműködési szándék sugallta, hanem a társadalmi válság fenyegetése csikarta ki. A hatalom csak vonakodva engedett a követeléseknek: mihelyt úgy hitte, hogy teheti, azonnal megpróbált erőt mutatni. Kissé hosszasan fogjuk idézni Jacek Kuront, mert nagyon világosan írja le ezt a jelenséget: «Az első konkrét hír akkor jutott el hozzánk, mondja Kuron a letartóztatása előtti estén adott interjújában - amikor az ursusi munkások perét tartották Varsóban. Ebben a perben igen súlyos ítéleteket hoztak. Ott tudtuk meg, hogy megkínózták őket. Ekkor következtek az első reakciók: levél Enrico Berlinguerhez, a tizenhármak levele, a bíboros levele Gierekhez. Szeptemberben a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálta a pert; néhány munkás ítéletét enyhítették. Ez volt a hatalom első meghátrálása. Remélhettük, hogy minden perrel ez fog történni. Egyáltalán nem így történt. Azt képzelték, hogy csak erről az egy perről van tudomásunk, és változatlanul igen súlyos büntetéseket szabtak ki. De a fiatalok az első perctől fogva igen aktívak voltak; pl. gyűjtést szerveztek az elnyomás áldozatainak megsegítésére. Ők kérték, hogy hozzuk létre a Munkás-

védelmi Bizottságot. Első Bulletinünk azokat az információkat tartalmazta, amelyeket a fiatalok hoztak nekünk. A Bulletin publikálása után a hatalom újból meghátrált. Az ursusi munkások egy részét szabadon engedték, és Radomban nem hoztak olyan szigorú ítéleteket. De ez nem tartott nagyon sokáig. December-január tájékán újra megkeményedett a politika. Aztán jött Gierek beszéde, amely meghirdette azt a különös amnesztiát. Akkor kezdték szabadon bocsájtani a munkásokat. Aztán hirtelen újból leálltak. Reagáltunk, és megint elkezdődött az elítéltek szabadonbocsájtása. A hatalomnak ... mindenkit ki kellett volna engednie júliusban. Akkor erősnek mutatkozott volna. Nem így cselekedett, s ezzel lehetővé tette, hogy a Munkásvédelmi Bizottság kényszerítse meghátrálásra.»*

Végül Hegedűs magyarázata ellen szól az is, hogy a kormányzat, bár meghátrálásra kényszerült, távolról sem teljesítette a Munkásvédelmi Bizottság valamennyi követelését. Nem indított nyilvános vizsgálatot az órizetbe vett munkások panaszainak ügyében. Nem tisztázta, hogy valóban kínzással és fenyegetésekkel csikarták-e ki a vallomást a letartóztatottakból. Nem adott elégtételt a sajtó által meghurcolt tüntetőknek. Nem gondoskodott róla, hogy az elbocsájtott munkásokat a régi beosztásuknak megfelelő munkakörbe vegyék vissza. A kényszerű munkanélküliség hónapjai alatt elveszett béreket sem térítette vissza. Csakis olyan követeléseknek engedett, amelyeket a megbocsátás gesztusával teljesíthetett. Semmit sem tett, amivel elismerte volna az erőszakszervezetek felelősségét. Semmit, ami nyílt összeütközést provokált volna különböző hatalmi szervek és frakciók között.

Tudjuk, nem lehetetlen, hogy ilyen messzire menjenek a dolgok. De ez csak akkor fordul elő, amikor a társadalmi engedetlenség hatalmi válsággal párosul mint 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon. Az

*Interview de Jacek Kuron. Megjelent a Les Temps Modernes 1977 júliusi számában.

ilyen válságok pedig nem válhatnak tartós állapottá, és egyébként sem biztos, hogy kívánatosak. A fennálló világhatalmi helyzetben túlságosan nagy a veszély, hogy az ellenzék drasztikus felszámolásával végződnenek, akár katonai beavatkozás döntené el a helyzetet mint Magyarországon és Csehszlovákiában, akár csak a beavatkozás fenyegetése, mint Lengyelországban. De akár így, akár úgy dől el a válság, mindenképpen viszonylag rövid idő alatt. Vagy intézményesül a tényleges pluralizmus, vagy ténylegesen is helyreáll a hatalom egysége. S ez a megfontolás a levél alapvető szembeállítását is érinti. Hegedűs szerint a politikai pártok pluralitásán alapuló képviseleti demokrácia nem gyakorol hatékonyabb ellenőrzést a bürokratikus hatalom fölött, mint a társadalmi mozgalmak pluralizmusán alapuló - nevezhetjük így? - közvetlen demokrácia. Csakhogy a képviseleti demokráciában megvan az intézményes módja a hatalmi szervezetek közti nyílt konfliktusok lebonyolításának. A kelet-európai hatalmi rendszerben pedig nincsenek ilyen mechanizmusok. A nyílt konfliktus itt mindjárt hatalmi válságot jelent. Ezért kivételes pillanatok azok, amikor a társadalmi mozgalmak a politikai pártokkal egyenrangú szerepet játszhatnak a hatalommal szemben.

Ezek a mozgalmak tehát egyszerre erősebbek és gyengébbek, mint ahogy Hegedűs gondolja. Erősebbek, mert nem a hatalom jóindulatán múlik, hogy képesek-e kiharcolni követeléseik teljesítését. Gyengébbek, mert nem helyettesíthetik a független képviseleti intézményeket.

Ám erejüket is, gyengeségüket is pontosan azokkal az eszközökkel lehet magyarázni, amelyekkel Hegedűs próbálkozott. Kelet-Európában a lakosságnak nincs módja rá, hogy önkéntes társulások és szabadon választott testületek segítségével megszerveződjék a hatalommal szemben. De azért még nem válik atomizált, magányos tömeggé. Formális szervezetei nincsenek, ám ott a személyes kapcsolatok bonyolult hálózata. Amikor az egyén valamilyen szervezettel szembekerül, mindig vele vannak a mozgósítható kapcsolatai. A munkás nem

egyedül alkudozik a jobb bérért vagy előnyösebb munkafeladatért, hanem egy munkahelyi klikk tagjaként. Aki új munkahelyet keres, rokonaitól, barátaitól, ismerőseitől tudhatja meg, hova érdemes fordulnia. A továbbtanuló gyermekek a család segíti. A hírközlő szervek információ-tömegét megszűri és értelmezi az ismeretségi kör tekintélyesebb tagjainak a véleménye. S a személyes beszélgetések közvetítésével olyan hírek is bejárják a társadalmat, amelyeket a sajtó meg a rádió egyáltalán nem továbbít.

Normális körülmények között a személyes kapcsolatok csupán kiegészítik a formális szervezetek működését. Betöltik a hézagokat, lazítják, hozzáigazítják az emberekhez a merev kereteket. Kritikus helyzetekben azonban arra is alkalmasak, hogy egy műhely vagy egy üzem munkásai összeütközésbe kerülnek a vállalati vezetéssel, már tudják, hogy ki a hangadó, akit a többség követni fog, és ki az, aki csatlakozik, ha sztrájkra kerül a sor. Amikor értelmiségiek nyilatkozatot adnak ki, a kezdeményezők tisztában vannak vele, hogy milyen körben kell az aláírókat keresni, és meg is találják az utat hozzájuk.

Persze az ilyen akciók térben és időben elszigeteltek, a hatalom számára inkább csak működési zavart jelentenek, nem állandó fenyegetést. De az utolsó évtized tapasztalatai szerint tartósabb mozgalmak is kiemelkedhetnek a személyes kapcsolatok rendszeréből. Ezideig csak az értelmiség egy része volt képes ilyen mozgalmakat létrehozni; s ez talán a belátható jövőben is így marad. Az értelmiségieket kiterjedtebb kapcsolatok kötik össze, mint a többi társadalmi csoport tagjait. Nemzeti, sőt nemzetközi szintű kommunikációt folytatnak. Egy kisebbségük akkor is fenn tudja tartani magát, ha nincs állandó munkahelye. Egy még kisebb részt a személyes tekintélye is védi. Ám a túlnyomórészt értelmiségiekből szerveződő mozgalmak hatása nem okvetlenül korlátozódik magára az értelmiségre. Ha más társadalmi csoportok megmozdulásainak háttere előtt jönnek létre, akkor növelhetik e megmozdulások társadalmi súlyát. Összefüggést teremtenek az elszórt akciók között. Valószínűbbé teszik, hogy az ellenállás egyszerre fogja felütni a fejét a társadalom kü-

lönböző pontjain. Megnehezítik a hatalom számára, hogy elszigetelje egymástól az ellenállási góccokat, és külön-külön szerelje le őket.

Ezzel a lappangó veszéllyel számol a lengyel kormányzat, amikor megtűri a Munkásvédelmi Bizottságot, sőt a követeléseinek is enged. A Bizottság működése mögött két nagy társadalmi megmozdulás friss emléke van; az egyik az értelmiség alkotmányjogi mozgalma, a másik az áremelés elleni sztrájkmozgalom és utcai tüntetéshullám. Azóta az értelmiség is, a munkásosztály is bizonyította, hogy kész újabb akciókra. Az is látható, hogy az újabb megmozdulások szervezettebbek, mint a régiiek voltak. (Csak egy példa: az ősz elején öt sziléziai bányában tartottak ugyanabban az időpontban néhányórás figyelmeztető sztrájkot.) A szervezett értelmiség és a munkások közötti kapcsolat is szorosabbá vált...

Folytathatnánk tovább, de remélhetőleg ennyiből is kivehető, hogy elképzelésünk szerint milyen kutatási program következik Hegedűs felismeréséből. A kérdések pontos megfogalmazása helyett inkább egy általános megszorítással zárjuk le megjegyzéseinket. Hegedűs minden kelet-európai mozgalmat a «társadalmi uralom» gyakorlásának fogalma alá rendel, és mi mostanáig követtük őt ebben az eljárásban. Hallgatólagosan abból indultunk ki, hogy minden mozgalom azt csinálja, amit a Charta 77 vagy a Munkásvédelmi Bizottság. Nyomást gyakorol a kormányzatra, hogy ne tegyen meg valamit, amit különben megtenne, vagy tegyen meg valamit, amit különben nem tenne meg. Pedig léteznek mozgalmak, amelyek valami másra törekszenek, nem a kormányzat befolyásolására. A helyett, hogy az államhatalmat próbálnák ellenőrizni, ezek a mozgalmak egyszerűen kivonnak valamilyen társadalmi tevékenységet az államhatalom ellenőrzése alól. Rendszerint olyasmit, amit a hivatalos keretek között nem lehet elég szabadon végezni. Például megszervezik a szépirodalmi, publicisztikai és társadalomtudományi művek kéziratosszétjét. A külföldi publikációkkal együtt ez a kéziratforgalom egész rendszerre állhat össze, valamiféle második nyilvánossággá.

Előfordulhat, hogy közvetve a második nyilvánosság létezése is korlátozza egyben-másban a hatóságokat. Például a cenzor esetleg jobban meggondolja, hogy betiltson-e egy művet, ha az nem az íróasztalfiókba kerül, hanem a kéziratos forgalomba vagy külföldi kiadóba. Különösen olyan országban lehet így, ahol - mint nálunk - nem létezik formális cenzúra, hanem maguk a kiadók és szerkesztőségek végzik a cenzori teendőket. De az ilyesmi csak mellékes következménye a második nyilvánosság kialakulásának. Közvetlen értelmé más: kulturális és ideológiai irányzatok keletkezhetnek, s tekintet nélkül a cenzúra szempontjaira, végig lehet gondolni minden álláspont következményeit. Megszülethet az, amit független közvéleménynek szokás nevezni.

Nem valószínű, hogy a belátható jövőben «a bürokratikus hatalom fölötti társadalmi uralomra» törő mozgalmak szerveződjenek Magyarországon. Ám ez a második nyilvánosság nálunk is kialakulófélben van.

Hegedűs András újabb tevékenysége is ide tartozik.

Budapest, 1977. októberében

AZ EGYPÁRT-RENDSZERRŐL ÉS A TÁRSADALOM INTEGRÁLÁSÁRÓL

(Hegedűs András koncepciója kapcsán)

Hegedűs András fentebb közölt dolgozata érdekes kísérlet a jelenlegi kelet-európai valóságnak egy bizonyos szocialista értékelkötelezettséggel való összeegyeztetésére. A koncepción végigvonul a szerzőnek az a törekvése, hogy a realitások síkján maradjon. Ehhez példamutató önfegyelemmel ragaszkodik. A mozgástér, amelyet körvonalaz, legalább annyira adósa ennek a törekvésnek, mint a dolgozat első felében felvázolt rendszer-elméleti megfontolásoknak. Ami azonban nem jelenti, hogy e megfontolások lényegtelenek.

Bence György és Kis János hozzászólásában egy új nemzedék szólal meg: tisztelettudóan, de kritikusan. Bírálatuk elsősorban a gyakorlati mozgástér problémáját érinti. Az alább következő egynéhány kiegészítő gondolat Hegedűs rendszer-elméleti fejtegetésére tér vissza, s annak néhány pontját kérdőjelezi meg.

1.- Hegedűs «keleteurópai modell» fogalma annyira tárgyiasítja és történelmesíti a lenini állambirtoklási módszert, hogy abban a szubjektív - azaz politikai - tényezőnek már alig jut hely. Holott szembeszökő a tény, hogy ilyen modell ott és csak ott van, ahol - önerejéből vagy sem - egy bolsevik típusú párt jutott hatalomra. Amennyiben tehát történelmi kategóriával állunk szemben, annak valódi és legmélyebb szubsztanciája nem a «modell», hanem a párt (vagy legalábbis: a kommunista pártok világrendszere). Ez természetesen a jövő alakulását is érinti, annak determinációját a politika világába hozza vissza.

2.- Indokolatlannak tűnik előttem, hogy Hegedűs úgyszólván minden megszorítás nélkül a «keleti modellel» azonosítja a piac meghaladását vagy korlátozását. A kommunális ügyek, a kultúra és a közegészségügy nagyrésze, a szociálpolitika, stb. már régesrég nem tartozik a piac illetékessége alá abban a társadalmi-politikai modellben, amely Nyugat-Európában uralkodónak tekinthető. E dolgok egy része talán soha nem is tartozott oda. Ebből tehát véleményem szerint nem lehet történelmi és szociológiai alátámasztását adni annak, hogy keleten miért *kell másképpen* pluralizálódnia a társadalomnak mint nyugaton. Miért jelentené a politikai többszínűség és játékszabadság azt, hogy attól fogva aztán mindenről a piac dönt?

3.- Igaz-e, hogy az állampárt mindenhatósága nélkül dezintegrálódna a társadalom? Pontosabban - mint ezt Hegedűs a spanyol és portugál példákkal szemben kifejti - hogy reprodukciós zavar állna elő? Másszóval, hogy a tervgazdaságra épülő termelés megszűnnék működni? Az érv nem meggyőző. Voltaképpen mi akadályozná meg - nevezetesen a magyarországi vállalati autonómia mellett - a termelési egységeket abban, hogy politikai válság esetén is teljesítsék szerződéseiket s újabb megrendeléseket fogadjanak el? S miért kötődne az állami hivatalok integráló funkciója - azaz igazgatási tevékenysége - egy adott politikai személyzethez? Hegedűs mintha megfeledezne arról, hogy az államnak van egy hagyományos saját legitimitása, amelyet az egypárt csak kisajátított, de nem teremtett. S amelynek társadalomintegráló szerepét nem a XX. század és nem a «keleteurópai modell» találta föl. Nem igaz, hogy a nyugati társadalmakat a piac integrálja. Azokat is elsősorban az állam. De a XIX. század óta - többnyire - egy demokratikus állam.

4.- Utolsó megjegyzésem a pluralizmusra vonatkozik. Hegedűs «lényegében monolitikusnak» tekinti azt a társadalmat, amely csak a politikai pártok keretei között teszi lehetővé az intézmények kontrollját. Bence György és Kis János vitatja, hogy a nyugati modell a pártok pluralitásában merül ki, s ezzel kapcsolatban hivatkozik

olyan jelenkori mozgásokra, mint az ökológia, a konsumerizmus, stb. Aki azonban - mint e sorok szerzője - nyugaton él, az tudja, hogy az itteni társadalmi öntevékenység legfontosabb axisát a munkás-szakszervezetek és az egyéb szakmai-érdekvédelmi szindikátusok képezik. Ezeknek közéleti profilja csak kivételesen esik egybe a pártokéval, s bürokratizálódása sem szükségszerű. Mint ahogy helyi adottságok és rokonszenvek szerint - vagy a pártokhoz képest transzverzális szempontok alapján - szerveződik a kommunális élet, s annak számtalan részmozgása, (fogyasztási szövetkezetek, iskolai felügyelőbizottságok, stb.) A pluralizmus lényege ugyanis az egyesületi szabadság. Ez teszi lehetővé az államnál kisebb vagy azon kívüli autonómiák létezését, s ez gyakorlatilag lehetlenné a központi hatalom monopolisztikus szerveződését. Modell-fatalitás-e, hogy Magyarországon nincsen egyesületi szabadság?

(K. P.)

Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban

Michnik Ádám kiemelkedő tagja a fiatal és kevésbé fiatal lengyelek ama csoportjának, amely az elmúlt években új indulást adott hazájában az ellenzéki gondolkodásnak és mozgolódásnak. Képzettsége szerint történész (állami állás nélkül). A baloldal és a katolicizmus viszonyáról írott könyve nemrégiben jelent meg Párizsban, a «Kultúra» lengyelnyelvű kiadó gondozásában. Könyvének francia kiadása előkészületben van.

Alábbi írása magyar szempontból különösen tanulságos, mert valami olyasmit tartalmaz, ami nálunk úgyszólván már évtizedek óta hiánycikk: belpolitikai gondolkodást. Ugyanakkor a magyar és a lengyel helyzet különbözőségére is ráirányítja a figyelmet. Ugyanis kiderül belőle, hogy Lengyelországban az ötvenes évek közepe óta megszakítás nélkül működnek politikai erők, politikai programmal. Michnik írása e többévtizedes politikai cselekvés tanulságait vonja le.

Elemzésének a szerző személyes kiállása ad különleges nyomatékot. Az 1968. évi varsói diáklázadással kapcsolatban Michnik Ádám már egyszer hosszabb börtönbüntetést szenvedett (még alig múlt húszéves akkoriban). 1976 őszén és 1977 elején több hónapot töltött Nyugat-Európában, s ennek során minden lehető módon a nyilvánosság elé tárta a lengyel társadalom problémáit az ellenzék megvilágításában. Interjúk tucatjait adta, gyűléseken szólalt fel, Europa nevezetesebb politikai személyiségeivel

tárgyalt. Útjának egyik emlékezetes pontja, hogy résztvett az 1956-os események huszadik évfordulója alkalmából Párizsban rendezett háromnapos magyar-lengyel tudományos konferencián; alábbi dolgozatát éppen erre az alkalomra készítette.

Michniket nem sokkal hazautazása után a lengyel hatóságok vizsgálati fogságba vetették, majd 1977 nyarán az általános politikai amnesztia keretében az ellene indított eljárást is beszüntették.

Alábbi írása először francia nyelven jelent meg az Esprit 1977 januári számában. Magyar fordítását első ízben a párizsi Irodalmi Ujság 1977 május-júniusi száma közölte.

Itt jegyezzük meg, hogy az 1976. őszi magyar-lengyel konferencia anyagát 1978 januárjában könyvalakban megjelentette a párizsi Seuil kiadóvállalat «A második októberi forradalom: 1956 Varsó-Budapest» címen francia nyelven. A konferencia anyagának egy még teljesebb magyarnyelvű kiadása is előkészületben van.

A Lengyel Október néven ismert események a maguk idején alapos reményt nyújtottak arra, hogy a kommunista rendszer fejlődésre képes. A remény két elképzelésben - mondjuk két evolúciós koncepcióban - öltött testet. Az egyiket «revizionistának» nevezzük el, a másikat «neopozitivistának».

A revizionista felfogás elképzelése az volt, hogy a párton belül lehetséges bizonyos előrehaladás, evolúció. Habár e felfogás sohasem testesült meg politikai program formájában, implicite azt sugallta, hogy a hatalom gyakorlata humanizálódhatik, demokratizálódhatik, s hogy a hivatalos marxista elmélet gazdagodhatik, magába hasoníthatja az emberi és társadalomtudományok korszerű elemeit. A revizionisták a kommunista párton s a marxista elméleten belül kívántak hatni. «Belülről» óhajtottak résztvenni ennek az elméletnek, s ennek a pártnak a demokratizmus, a józan emberi észjárás felé

irányuló fejlesztésében. Hosszabb távlatban oda hatott volna a tevékenységük, hogy a párt élére felvilágosodott vezetők kerüljenek, elméletét pedig haladó eszmék irányítsák. Az eszmeáramlat egyik legjellegzetesebb képviselője, Wladyslaw Bienkowski mint «felvilágosodott szocialista abszolutizmust» írta le a célbavett rendszert.

A másik evolúciós felfogást Stanislaw Stomma, e felfogás egyik legkiválóbb képviselője «neopozitivistá» irányzatnak nevezte. Lényege az volt, hogy meg kell kísérelni Roman Dmowski XX. század eleji stratégiáját az új politikai helyzetben. Stanislaw Stomma, aki a «Znak» nevű katolikus csoportot vezette, úgy gondolkodott, hogy az ország geopolitikai együttthatói, valamint a lakosság valóságossága elidegeníthetetlen s el nem hanyagolható részei a lengyel közéletnek. A nemzeti demokratikus tábor szervezeti s elméleti vezetőjének, Dmowski-nak, 1906-os manőverét akarta megismételni, amelynek során az bekerült a cári Oroszország parlamentjébe. Stomma és társai 1957 januárjában bekerültek a lengyel parlamentbe, a Diétába. A Stanislaw Stomma köré csoportosult katolikus vezetők célja az volt, hogy megteremtsék politikai mozgalmuk magvát, mely alkalmas időben a lengyel nemzet élére állhat majd. Elődje, Dmowski, ilyen helyzetben találta magát az első világháború kitörésekor. Stanislaw Stomma úgy látta, hogy a keleti tömb várható széthullása hasonló helyzetet teremthet. Az 1956-tól 1959-ig terjedő időszakban Stomma felfogását csak mérsékelten támogatta a lengyel főpapi testület, amelyet ebben az időben a Gomulka-féle vezetés jelentős engedményekben részesített.

A Stomma-féle evolúciós felfogás jelentősen különbözött a revizionizmustól. Neopozitivizmusa azt hangoztatta: lojálisnak kell maradni a Szovjetúnióval szemben, mivel az az egykori orosz nagyhatalom jelenkori folytatója s letéteményese, de nem kell elfogadni sem a marxista elméletet, sem a szocialista eszméket. Velük ellentétben a revizionisták inkább szovjetellenes magatartást tanúsítottak (például a magyar ügy miatt) de nem voltak antimarxisták. Hogy hasonlattal éljünk: ha a

Szovjetunió államszervezete az Egyház, s a marxista ideológia a Szentírás, akkor a revizionisták szentíráspártiak voltak, a maguk módján magyarázván a szent igéket, a neopozitivisták pedig egyházhűek maradtak, bár abban reménykedtek, hogy ez az Egyház előbb vagy utóbb majd eltűnik.

Mindkét áramlat hasonlított abban, hogy terveik megvalósításához felülről jövő változásra számított. Úgy vélték, hogy értelmes vezetők realista politikája eredményeképpen a párt komoly előrehaladást tud tenni. Sem egyik, sem másik áramlat képviselői nem törekedtek arra, hogy állandó, szervezett tömegnyomás segítségével erőszakolják ki ezt az előrehaladást. Inkább a kommunista Fejedelem értelmes jóakarataira számítottak, mint arra, hogy a hatalmat ellenőrző önálló szervek felállításaért harcoljanak.

Ha többre vállalkoznak, közszereplésüket valószínűleg betiltották volna. A keveset-markolás viszont elkerülhetetlenül előkészítette politikai és szellemi bukásukat. A bukásnak egyként kárvallottja lett az egyházkritikus revizionizmus, meg a szentírástagadó neopozitivizmus.

A revizionista áramlatnak volt pedig egy sor határozottn pozitív kezdeményezése: tudjuk, hogy a korabeli revizionista gondolkodók és művészek hatása élénk politikai tevékenységre ihlette a nemzeti értelmiség nagyrészét. Elég ha megemlítjük olyan tudósok kiváló munkáit mint Leszek Kolakowski, Oskar Lange, Edward Lipinski, Maria Hirszowicz, Włodzimierz Brus, Krzysztof Pomian, Bronisław Baczko és Witold Kula. A szélesebb értelemben vett revizionizmus irodalmi vetületét megtalálhatjuk K. Brandys, A. Wazyk, W. Woroszyński, J. Bochenski műveiben. Tudományos és művészi értékükön felül e fenti szerzők munkái hangot adtak az üldözött eszméknek, az igazságot, az emberiséget védtek meg. Bizonyos munkák megjelenése valóságos politikai eseménnyé nőtt. A revizionizmus politikai tevékenységre készítette a közönséget. Megmutatta, hogy bírálón kell résztvenni a társadalmi életben s hogy nincs igazuk az elvonulóknak, a belső emigrációba burkolódzóknak.

A fentihez hasonló politikai tevékenységhez az embernek hinnie kell abban, hogy befolyásolni tudja a társadalom sorsát. A revizionisták hite az volt, hogy a párt megreformálható. Ma persze vakító világossággal látjuk, milyen hamis reményeken nyugodott ez a hit; az 1956-tól 1968-ig terjedő években mégis ennek köszönhetjük hazánkban a valóságos és pozitív állampolgári tevékenységet s a nyílt ellenzéki magatartást. A korabeli bíráló tevékenység nagyrésze ebből az eszmeáramlatból indult ki, nem pedig a megalkuvást nem ismerő antikommunisták köréből. Akármekkora is a lengyel baloldali értelmiség felelőssége a sztálinizmusban, ugyanez az ex-sztálinista revizionista értelmiség volt az, amely megteremtette s az értelmiség széles rétegeiben elterjesztette azt az ellenzéki magatartásbeli példát, amely szerint Lengyelország nehéz viszonyai közt is újjászülethet az állampolgári tevékenység. Sajnálatosképpen eredendő baja volt a revizionizmusnak, hogy azt hitte: a párt «liberális» szárnya ugyanazt akarja, mint a revizionista értelmiség. Véleményem szerint a revizionisták legfőbb veresége nem abban állott, hogy elvesztették a párt kebelén belül folyó harcukat a hatalmi posztokért (ez a csata elveszett még mielőtt elkezdték); a vereség abban állt, hogy sohasem fogalmazták meg a baloldal demokratikus programját.

Az 1968-as márciusi események végső határt szabtak a revizionizmusnak. A revizionista értelmiség s a párt között végleg megszakadtak a szálak. 1968 márciusa után nem lehetett többé arra számítani, hogy a párt élére demokratikus vezetőség kerül. Az igazság az, hogy Władysław Bienkowski valamivel később mégis hangot ad ilyesfajta reménységnek; a közvélemény azonban - helyesen vagy helytelenül - úgy ítéli meg, hogy taktikai fogásról van szó, nem igaz reménykedésről. Pedig Bienkowski gondolatmenete szakított a régi stílusú revizionista gondolkozásmóddal, melynek irratlan törvénye, hogy csakis a párton belül lehet fellépni, tehát nincs mód arra, hogy az ellenzék a közvéleményhez folyamodjék...

A revizionisták hite egy értelmes vezető eljövételében Bienkowskiánál a hatalmon lévő vezetők ostobasága elleni

kérlelhetetlen harc formáját ölti. De hiába fekteti le az ellenzék programját, hiába fejt ki a hatalommal élesen szembenálló eszméit, megint csak a Hatalomhoz fordul, s nem a társadalomhoz. Nem-párttag olvasója nem érthette meg a programból, mit kell tennie ahhoz, hogy hozzájáruljon egy demokratikus átalakuláshoz.

S mégis, ebben az 1968-as esztendőben, a revizionizmus halálának évében, a diáktüntetések felvonulók azt kiabálták: «Egész Lengyelország várja a maga Dubcek-ét!» A csehszlovák kommunista vezető egy időre a remény jelképévé vált. Sőt egészen a mai napig, a Dubcek-mitosz s a Prágai Tavasz emléke élénken hat, habár kétértelmű a jelentősége.. Éppúgy sugallhatja a sugárzó derülést, mint a legsötétebb pesszimizmust. A konformistának is, a hősnek is egyaránt érveket szolgáltat. Miért? Mindjárt meglátjuk.

1956 októberében, a fenyegető varsói szovjet katonai intervenció nyomán, egyszerre nemzeti hőssé lett egy vezető. Tizennégy évvel később, 1970 telén, ugyanennek az embernek, Gomulkának, szégyenletesen el kellett kullognia a politikai színtérről. Ez a példa éles fényt vet a pártvezető-hős mitoszára függetlenül a hős személyétől. Feltelezhető, hogy ha Csehszlovákiában sem következik be a szovjet beavatkozás, végül kitör a harc a párt haladó szárnya és a pártonkívüli ellenzék közt (volt politikai foglyok szövetsége, egyetemista mozgalom, stb.) Akármilyen szomorú is ez, nincs kizárva, hogy Dubcek számos követője átvedlett volna ellenzék-szelidítővé.

A«jó pártvezér» legendája már a természeténél fogva is kétértelmű. Többen is azzal érveltek a pártba jelentkezéskor: «Igy szolgálhatjuk a lengyel demokratizálás ügyét, így segíthetjük elő egy esetleges lengyel Dubcek erőfeszítéseit». Ma is hallani olyat, hogy a demokratizálás érdekében szolgálja ki valaki a totalitárius hatalmat.

A csehszlovák példát azok is felhozzák, akik nem lépnek be a pártba, magukat integrális antikommunistának mondják, de gondosan elkerülnek minden ellenzéki tevékenységet. Véleményük szerint az ellenzéki ember politikai kalandor, s a csehszlovákiai események s Dubcek sor-

sának tanulságát idézik, miszerint «semmi sem változhat». Számomra a csehszlovák lecke tanulsága éppen ellenkezőleg az, hogy *van* lehetőség a változtatásra, bizonyos határokon belül. Egyrészt a totalitárius *status quo* sebezhetőségét mutatja, másrészt azt, hogy mekkora durvasággal reagál a veszélyben forgó szovjet birodalom.

Érdemes megvizsgálni a neopozitivisták tapasztalatát is. Kétségkívüli érdemük, hogy létrehoztak egy bizonyos marginális közvéleményt, hogy olyan gondolkodásmódot honosítottak meg, mely különbözik a párt hivatalos kulturális, tudományos és politikai propagandastílusától. A «Znak» mozgalom 1956-ban a már fentebb említett reálpolitika elvei alapján indul meg, s az 1944-es kimenetelű varsói felkelésre utalva elveti a lengyel «felkelési hajlam» megnyilatkozásait. Jelentős engedményeket csikar ki a kormányzattól, amelyeknek fejében Gomulka s a párt új vezetősége mellé áll. Sorra megalakulnak a katolikus értelmiség klubjai, a «Tygodnik Powszechny» hetilap újraéled, megalapítják a «Znak» havi folyóiratot s kiadót. A Znak mozgalom a maga nyelvén beszél, sajátos nemzeti kultúrát hirdet. Ezen a téren felmérhetetlenek az eredményei. Rendkívül nagy jelentőségű a lengyel szellemi életre nézve a jelenkori katolikus gondolkodás felújítása. Írói - Stefan Kisielewski, Hanna Malewska, Jerzy Turowicz, Jerzy Zawiejski, Stanislaw Stomma, Antoni Golubiew és Jacek Wozniakowski - elévülhetetlen érdemeket szereztek műveikkel. Stefan Kisielewski, Jerzy Zawiejski és Stanislaw Stomma parlamenti felszólalásai nyomán az ifjabb lengyel nemzedék belekóstolhatott legalább abba, hogy mi is lenne egy többpártrendszer. Még akkor is, ha elveihez híven, a Znak képviselői csoport a realista, pragmatikus, katolikus «Őfelsége ellenzéke» szerepéhez tartotta magát.

A Znak bizonyos politikai feltételekhez kötötte, hogy Gomulkát támogassa. Ezek: a lengyel állam politikai szuverénitásának kiszélesítése a Szovjetunióval szemben, a gazdasági szerződések újra-fogalmazása, a szovjet szakértők távozása s a polgárjogok kiterjesztése. Ennek keretében az állam és az egyház viszonya normalizálódik

(szabadon bocsájtják a lengyel egyház fejét, elhagyják az egyházzal szembeni hivatalos packázást, törvényesítik a vallásoktatást, stb.) Ezirányban a Znak támogatta a hatalmat, igaz: mérséklettel s méltósággal. Mint a revizionisták, a katolikusok is felülről jött engedményekre számítanak, inkább mint a társadalmi nyomás megszerzésére. A megegyezésre fektetik a fősúlyt, a konfliktusokat elkerülik; gondozzák a párttal való kapcsolatukat s vigyáznak arra, hogy ne tekintsék őket ellenzéki csoportnak.

Noha a Znak vezetői sohasem estek a revizionisták főhibájába, azaz mindig aláhúzták, hogy más politikai égtájba tartoznak, mint a kommunista párt, mégis kritikusan kell kezelnünk magatartásukat. Politikai megegyezésnek csak akkor lehet értelme, ha azt mindkét fél komolyan veszi. Ilyesféle magatartás kommunistákkal, akik még a megegyezés szót is kidobták a szótárukból, csak akkor célravezető, ha erőhelyzetből történik. Ellenkező esetben nem megegyezésről, hanem megadásról van szó. s a megegyezéses taktika a politikai önfelszámolás irányában halad. Pontosan ilyen sors várt a Znak parlamenti frakciójára. Eltúrte, hogy a hatalom személyi változásokat követeljen a frakcióban, s ezt végre is hajtotta; politikai kompromisszumot vezetett be politikai vonalába. Az elvi vonalon tett koncesszió miatt a Znak képviselői elvesztették hitelüket a hatalom előtt is - az csak a nyers erőt ismeri el - s a lakosság előtt is, mely ha önmaga nem képes is megmozdulásra, nagyrabecsüli a bátorságot, a kitartást. A Znak képviselői engedményekkel kezdték, megalkuvással végezték. Kemény szavak ezek; de hogyan lehetne mást használni a Znak képviselők legutolsó megnyilvánulásával szemben, amikor is megszavazzák (az egy Stomma kivételével) az alkotmány módosítását, amelyet elutasít az ország egész független közvéleménye. Ez volt az elvi engedmények utolsó állomása és végső eredménye, s mindez azért, hogy néhány csalóka azonnali engedményhez jussanak.

A revizionisták és neopozitivisták felfogása megfelelt az 1957-1964 esztendőök közti különleges helyzetnek.

amelyben társadalmi normalizálásnak s politikai olvadásnak voltunk a tanúi, amikor emelkedett az életszínvonal s kiszélesült a polgári szabadságjogok horizontja. A két fel fogás eléggé híven tükrözte a politikai béke s a társadalmi-pszichológiai szilárdság légkörét.

A revizionisták és a neopozitivisták valóságérzékének a hiánya (pedig ez utóbbiak mennyire realistának képzeltek magukat!) akkor tűnt elő, amidőn a hatvanas évek második felében s a hetvenes évek elején a társadalmi összeüt-közések elmélyülésére került sor. A különböző spontán megnyilvánulások - 1968 márciusában a diák- és értelmi-ségi tüntetések, 1970 decemberében a munkáslázadás, az értelmiség legutóbbi megmozdulása Lengyelország szovjet függőségének alkotmányba iktatása valamint a kommunista párthegemónia elismerése ellen, s végül az 1976 júniusi munkássztrájkok - mindez a revizionisták és a neopozitivisták kudarcát illusztrálja. A valósággal szembesítve világlik ki történelmi szofizmusokon alapuló elvont taktikájuk minden hívsága.

A társadalom és a hatalom közti nyílt összeütközés minden egyes alkalommal megmutatta, mennyire hiú reményeken nyugodott a revizionisták és a neopozitivisták elképzelése. S minden alkalommal drámai válaszút elé állította a két irányzat képviselőit.

Hacsak az ember nem fogadja el azt a beteges gyanún nyugvó feltételezést, hogy minden népi megmozdulás rendőri provokációs eredetű (sajnos, a totalitárius országok értelmiségi köreiben gyakori ez a feltételezés), akkor világosan állást kell foglalnia a jelenlegi összeütközések ügyében. Meg kell határoznia, milyen szempontból óhajtja vizsgálni a jelenséget: az elnyomóéból, vagy az elnyomottakéból. A revizionista és neopozitivista gondolatmenet végén elkerülhetetlenül az áll: összeütközés esetén a hatalom szempontját fogadom el. Ugyanis a sztrájkban álló munkásokkal való minden szolidaritás, a tüntető egyetemisták közé állás, az ellenzéki értelmiség istápolása, ellene szól a revizionista stratégiának, mely a párton belül kíván hatni, vagy a neopozitivistának, mely egyetértési politikát folytat. Az összeütközés pillanatában

egyik is, másik is hirtelen ott áll anélkül hogy a fő dolgot tisztázni tudná: a hatalomhoz való viszonyát.

A 19. századi baloldali mozgalmak nagy dilemmája, «reform vagy forradalom», nem vonatkozik a mai lengyel ellenzékre. A pártidiktatúra forradalmi úton való megdöntésére vállalkozni, ilyen jellegű kísérleteket szervezni értelmetlen és veszélyes lenne. A mai Lengyelországban esztelen lenne arra számítani, hogy megbukhat a rendszer, amíg a Szovjetunió politikai felépítése az, ami; s veszélyes minden illegális szervezkedés. Ebben az országban, ahol gyakorlatilag ismeretlen a politikai kultúra s a demokrácia, az illegális tevékenység csak súlyosbítaná a társadalmi bajokat, anélkül, hogy megoldaná őket. A forradalmi tervek s az összeesküvési kísérletek csak a rendőrséget szolgálják; amely aztán hisztériás közhangulatot teremt, s megkönnyíti a rendőri provokációt.

Véleményem szerint a keleti országok ellenállói számára az egyetlen járható út a reformokért való el nem hanykuló küzdelem: el kell jutnunk oda, hogy kiszélesítsük a polgárjogokat, biztosítsuk az emberi jogokat mindenki számára. A lengyel példa azt mutatja, hogy a hatalomra gyakorolt nyomás nem megvetendő eredményeket csikar ki. Azt mondhatnánk, hogy a lengyel ellenzék a spanyol utat választotta, a portugál út helyett. Fokozatos és részleges változtatásokra számít inkább, mintsem a meglévő hatalom megdöntésére.

Ennek a potenciális fejlődésnek jelenleg s valószínűleg még hosszú időre keretet szab a Szovjetunió politikai és katonai jelenléte Lengyelországban. A szovjet fegyveres beavatkozás kísértete, a szovjet tankok rémképe Varsó utcáin gyakran megdermeszti az ellenállási képességet. Budapest és Prága esete csak megerősíti ama szélesen elterjedt közhiedelmet, hogy a Szovjetunió vezetői megakadályoznak mindennemű változást. Pedig a kérdés nem ilyen egyszerű.

Emlékezzünk csak vissza: Gomulka 1956-os hatalmas népszerűsége nem azon nyugodott-e, hogy oly ügyesen megfogalmazta a «szovjet kérdést»? Őt követően másoknak is sikerült elnyerniök a közbizalmat s a köztámoga-

tást azzal, hogy e kérdéssel ügyesen lavíroztak az emberek félelme s biztonságigénye közt. Mieczislaw Moczar is ezzel taktikázott: Franciszek Szlachcic is a fenti ellentétes érzelmeket pengette meg, amidőn a többi közt megfogalmazta jelszavát, amely szájról-szájra járt Varsóban: «a lengyel-szovjet barátságnak olyannak kell lennie, mint a jó teának: erős legyen és meleg, de nem szabad túlcukrozni.» A két fenti népszerűséghajhászó vezető hatalomratörése hirtelen megszakadt, de attól még a szovjet kérdés megmaradt jó politikai csemegének.

A lengyel-szovjet viszony egészének az elemzése megmutatja, hogy létezik egy bizonyos érdekközösség a szovjet vezetőréteg, a lengyel politikai vezetés és a lengyel ellenzék közt: mindhárom résztvevő számára igazi katasztrófa lenne a lengyelországi szovjet katonai beavatkozás. Ami a lengyel demokratikus ellenzékét illeti, magától értetődik, hogy felelősségérzete, hazafisága arra készíti, hogy keményen elhárítsa a katasztrófapolitikát. Ami a lengyel pártvezetőséget illeti, a szovjet katonai beavatkozás egyszerű szovjet birodalmi helytartóvá degradálná, míg ma, ha hatalma korlátozott is, mégis egy 34 milliós országot kormányoz.

A szovjet vezetők pedig máig sem felejtették el a magyarországi és a csehszlovákiai katonai intervenció nemzetközi kihatását. Azt sem felejtették el, milyen elszántak voltak 1970 decemberében és 1976 júniusában a lengyel munkások. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy Lengyelországban nemzeti tradíció az orosz-ellenesség, s hogy a népesség hajlamos arra, hogy reménytelen küzdelmeket vállaljon, világos a szovjet vezetők előtt, hogy egy lengyelországi katonai beavatkozás elrendelése szovjet-lengyel háborúra vezetne.

Ezt a háborút Lengyelország elvesztené katonailag, de a Szovjetunió nem nyerné meg politikailag. Lengyelország számára nemzeti tömeggyilkosság lenne, de a Szovjetunió diplomáciai vereséget szenvedne. Ezért állíthatjuk, hogy a Szovjetunió s Lengyelország vezetői mindent megtesznek, hogy elkerüljék a fegyveres összeütközést.

A fent vázolt tény meghatározza, meddig terjedhet a politikai manőverezés: a közös érdek meghatározott méretű kölcsönös engedményeket szül. Nem mondom azt, hogy a lengyelországi szovjet beavatkozás lehetetlen. Ellenkezőleg: azt gondolom, hogy ha egyrészt a moszkvai és a varsói hatalom, másrészt a lengyel nép elveszítené valóságérzetét, tartózkodását, józan esztét, a szovjet beavatkozás elkerülhetetlen lenne. A lengyel demokratikus ellenzéknek el kell hát fogadnia, hogy a lengyelországi változásokat, legalábbis első fázisukban, a Brezsnyev-féle «korlátozott szuverénítás elve» keretében kell elérnie.

A revizionisták s a neopozitivisták is a «Brezsnyev-elv» keretein belül képzeltek el az evolúciós programjukat. A mai ellenzék abban különbözik az említett két eszmeáramlat képviselőitől, hogy meggyőződése: *az evolúciós programnak a független közvéleményhez kell szólnia, s nem a totalitárius hatalomhoz.* Nem a hatalomnak kell «sűgni», hogyan kellene megjavulnia: a társadalomnak kell megmondani, miként léphet fel hathatósan.

A hatalom számára az a legvilágosabb útmutatás amit a tömegnyomás sugall.

Az új evolúciós ellenzék abból indul ki, hogy az öntudatra ébredt munkásság határozott, következetes állásfoglalása már többször látványos engedményekre kényszerítette a hatalmat. Nehéz előrelátni, mi lesz a munkásság helyzetének további fejlődése; annyi bizonyos, hogy tőlük tart leginkább a hatalom. Ennek a társadalmi csoportnak a nyomása elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a nemzet élete a demokrácia irányában fejlődhessék.

A feladat nem látszik könnyűnek, sem könnyen áttekinthetőnek. Hozzá tartozik, hogy minden alkalommal át kell lépni a félelem határsorompóján, minden egyes alkalommal újból fel kell éleszteni a politikai öntudatot. Azaz, hogy a munkásszervezeteket, munkástársulásokat szétrombolták, a politikai ellenállás hagyománya is megtört, s ez komoly mértékben fékezi a folyamatot. De megszületett a munkásöntudat új változata azon a napon, amikor feltűnt az első független munkás-önvédelmi

szervezet, azon a napon, amidőn Szczecin és Gdansk hajógyáraiban megalakultak a sztrájkbizottságok. Nehéz előrelátni, mikor és hogyan jönnek majd létre újabb, tartósabb életű munkásintézmények, s milyen alakot öltenek majd: spanyol mintájú munkásbizottságokét, független szakszervezetét, segélyegyletét? Annyi bizonyos, hogy amint megszülettek, az «új evolúció» ellenzéki elve testet ölt, s megszűnik csupán reményteli elvi állásfoglalás lenni.

A katolikus egyház szerepe a mai lengyel helyzetben alapvető. Magába foglalja a népesség nagyobb részét, s a papság magatartásának sokszor politikai a súlya. A lengyel katolikus egyház vezető személyiségeinek magatartását figyelemmel kell megvizsgálnunk. Az egyház kiadványaiból hitelesen követhető az útjuk. Kezdeti nyíltan antikommunista magatartásuk, mely minden 1945 után létrejött társadalmi és politikai változást megtagadott, egyre inkább helyet adott az anti-totalitárius ellenállásnak. A «hitetlenek» elleni dörgelemek eltűntek, helyükbe az emberi jogok védelme lépett. A lengyel egyház vezetői pásztorleveleikben az igazság, a szabadság, az emberi méltóság érdekében szállnak síkra. A dolgozók jogai érdekében is felemelik a szavukat, főként a sztrájkjogért, s a független szakszervezeti érdekvédelemért. Az Egyház ellenáll a hatalom nyomásának, védi a keresztény erkölcsöt s az Emberi Jogok elvét: ezzel akarva, nem akarva, elősegíti a lakosság anti-konformista magatartását, emberi méltóságot sugall, s egyre növekvő igényeket kelt az emberekben a polgárjogok iránt.

Az «új evolucionizmus» lassú, fokozatos változásokat jelent. Ami nem jelenti azt, hogy a mozgalom mindig békés fog maradni, sem azt, hogy elkerülhet minden áldozatot.

Megtörténhet, hogy a mozgalom továbbra is tömeges munkás és egyetemista tüntetések formáját ölti. A hatalom felső köreiben állandó vitatéma: hogyan reagáljanak e tüntetésekre. Próbáljunk hát feltenni egy-két bennünket érdeklő kérdést: van-e a pártban, a pártvezetésben olyan elem, amely reformprogramot javasolhatna? Feltámad-

hat-e a párton belüli revizionizmus? Végül: találhat-e a demokratikus ellenzék olyan pártfrakciót, amellyel szövetségre léphetne?

Az a «revizionizmus», mely az ötvenes évek közepén született, s amely a párt belülről való megújódását tűzte ki céljául, megszűnt létezni. Másrészt a mai Lengyelországban nehéz elképzelni olyan mozgalmat, mely a marxizmus-leninizmusra vagy annak valamely ágazatára támaszkodva próbálná a meglévő hatalmat megreformálni: a mai Lengyelországban a marxista-leninista elmélet csupán üres gesztus, hivatalos parádé. Nem idéz fel vitát, nem vált ki izgalmat senkiből. Nem lehet hát feszültségek forrása, nem oszt, nem szoroz.

Ennek ellenére úgy vélem, elkerülhetetlen a párton belüli változás. A párttagok tizezrei közt, akik minden érdeklődésüket elvesztették a dialektikus materializmus titkai iránt, sokan vannak olyanok, akiknek a párthoz való tartozása egészen egyszerűen a közéleti szereplés elkerülhetetlen velejárója. Ezek közt sokan a «reálpolitika» hívei, pragmatikus gyakorlati emberek, a gazdasági reform pártolói; véleményük, döntéseik megfelelnek a gazdasági ésszerűség követelményeinek. Gyakorlatias voltak: azt sugallja, hogy pártolják a tudományos fejlődést, a tőkés országokkal való technikai kapcsolatot, fontosabbnak tartásuk a szaktudást a korlátolt elméleti előírásoknál.

Mindez természetesen nem teszi őket demokratákká. A «pártpragmatista» minek is kívánná a demokratikus változásokat, a többpártrendszer, vagy a munkásönkormányzatot? De ez a pragmatista bizonyos okokból világosan látja, hogy a többpártrendszerért küzdő erőkkel jobb megegyezni, mint azokat durván elnyomni. A pragmatista jól tudja, hogy az elnyomás nem-hogy nem oldja meg a problémákat, hanem későbbi tömegelégedetlenséget készít elő, s annak beláthatatlan a következménye. Szeretné elkerülni a bajt.

Ezért van az, hogy e pártbeli pragmatikus partnere lehet a politikai engedmények kérdésében a demokratikus ellenzéknek, de szövetségese soha. Fontos különbség! Az is hiba lenne, ha a demokratikus ellenzék nem figyelne

fel arra, hogy a hatalomban különböző tendenciák mutatkoznak; ha elfordulna a való élettől, szélsőségessé válnék, politikai kalandokba bocsátkoznák. Ha viszont összetévesztené saját törekvéseit azzal, amit a párt pragmatikus szárnya akar, visszaesnék a revizionisták hibájába, hamis szövetségbe bonyolódnék, elvesztené eszmei egyéniségét. A demokratikus ellenzéknek nem szabad túlságosan reménykednie az «intelligens pártvezetőkben», sem beleesnie abba a csapdába, miszerint ne csépeljük a jelenlegi vezetőket, utánuk csak rosszabb jöhet...A demokratikus ellenzéknek legelőször is világosan meg kell határoznia a maga politikai célját, csak ezen az alapon kérhet vagy fogadhat el engedményt. Amikor a hatalom úgy reagál a munkásfelkelésre, hogy «tárgyalni kell a munkásokkal», s nem vérfürdőt akar rendezni, a demokratikus ellenzéknek nem szabad ezt elégséges engedménynek tekintenie (azon az alapon, hogy «legalább nem lönek»...), de nem is szabad lebecsülnie mondván, hogy ez csupán értelmetlen szócséplés. A demokratikus ellenzék feladata, hogy állandóan s módszeresen jelen legyen a közéletben, közös megmozdulások útján politikai eseményeket teremtsen, alternatívát javasoljon minden helyzet megoldására. Ami ezenkívül van, az csak üres szó.

Gyakorlati alternatívákat kidolgozni, síkra szállni az értékekért: ez az értelmiség feladata, jobban mondva, azé az értelmisége, mely tovább folytatja a századeleji «megszelidíthetetlen» intelligencia hagyományait.

A magam részéről ehhez a hagyományhoz húzok, s azokhoz, akik ma folytatják és ápolják ezt a hagyományt. Ha gyenge is még a hangjuk, ők azok, akik független közvéleményt alkotnak, s akik kidolgozzák a nem-konformista ember magatartását. A munkásokkal egybecsengő hangjuk fog irányt szabni a fiatalság politikai törekvéseinek, az határozza majd meg a változások jellegét Lengyelországban is, a többi keleti országban is. Nincs szabad sajtó, nincs szabad társulási jog: ezért oly hatalmas ezeknek az értelmiségi köröknek az erkölcsi és politikai felelőssége. Olyan magatartást kíván meg, melynek logikai

következménye, hogy az illető elfordul az anyagi javaktól, a hivatalos elismerés keresésétől; aki ezt választja, annak az igazság lesz az életeleme.

Aki az igazságot keresi, vagy ahogyan Kolakowski mondta, «aki becsületben él», az nem csupán a jobb jövőért harcol, hanem a máért is. Minden ellenállási tett egy lépés a demokratikus szocializmus felé, mely nem annyira intézményekből alakult jogi képződmény: inkább szabad emberek társulata, valóságos, minden nap újjászülető emberi közösség.

Jan Patocka testamentuma

1. MI A CHARTA 77 LÉNYEGE

Részlet Patocka egy 1977 januárjában közzétett szövegéből

(...) Morális alap és olyan meggyőződés nélkül, mely nem megalkuváson, pillanatnyi körülményeken s a várható előnyök felmérésén alapul, semmilyen társadalom nem tud létezni, bármilyen tökéletesen legyen is felszerelve technikailag. A morál célja persze nem a társadalom működésének biztosítása, hanem hogy embert formáljon az emberből. Nem az ember határozza meg a morált - szükségletei, vágyai és törekvései szerint, kényérekedvére - hanem megfordítva: a morál határozza meg az embert.

Ideje lenne, hogy eme egyszerű tétel, melyet sok év fájó tapasztalata erősít meg, s melynek igazságát mindnyájan többé-kevésbé homályosan érezzük, végre világosan kimondva behatoljon a tudatba. Úgy találjuk, hogy itt a kellő pillanat. Miért?

Az emberi jogok fogalma arra a meggyőződésre épül, hogy az államok és a társadalom egyaránt az erkölcsi értékek fennhatósága alá tartoznak; emezek elismerik, hogy létezik fölöttük valami abszolút, szent és sérthetetlen; s vállalják, hogy eme felfogás szolgálatába állítják erőiket, azaz jogi normákat dolgoznak ki és azokat tiszteletben tartják.

Ez a meggyőződés él az egyénekben is: ez képezi feladataik teljesítésének alapját magánéletükben, munkájukban és közéleti tevékenységükben. Csak ilyen meggyőződés képes biztosítani, hogy az emberek ne kizárólag érdekből, vagy a félelem hatására, hanem szabadon, tetszésük szerint, felelősségteljesen cselekedjenek.

Ez a meggyőződés fejeződik ki a Charta 77-ben. A Charta az állampolgárok elégedettségét tükrözi, hogy államuk ratifikálta az Emberi Jogok Deklarációját, s ezzel ez utóbbit csehszlovák törvénnyé emelte. Ez ugyanis azt jelenti, hogy ez az állam most egy magasabb erkölcsi elvre támaszkodik, s ezt az egész politikai élet alapjául tette meg. Ugyanakkor a Charta kifejezi e polgárok ama szándékát, hogy a szóbanforgó elvek megvalósításában tevékenyen részt vegyenek.

A Charta aláírói úgy gondolják, hogy az Emberi Jogok Deklarációja túlhaladja a szokásos nemzetközi szerződések jelentőségét, melyek általában célszerűségi és hatalmi törekvésekből fakadnak. A Deklaráció voltaképpen az erkölcs és a szellem kérdéseit veti fel, és éppen ez az ok, amely az aláírókat arra készteti, hogy kinyilvánítsák: megértették az esemény jelentőségét, megértették, hogy itt a kedvező alkalom és pillanat. Ezért kezdeményezték ezt az akciót.

Az erkölcsi szféra és az államhatalom közötti viszonyra tett fentebbi utalás mutatja, hogy a Charta 77 nem politikai akció a szó szűkebb értelmében; a Charta nem szándékozik versenyezni a politikai hatalommal, s nem akarja annak valamely funkcióját jogtalanul kisajátítani. A Charta nem egyesülés és nem szervezet; kizárólag az egyén erkölcsi elvein nyugszik, és a belőle adódó kötelezettségeknek sincs semmiféle más jellege.

De éppúgy mint egy immár 180 éves fogalmi analízis, a Charta is hangsúlyozza, hogy mindenfajta morális kötelezettség azon a valamin alapul, amit úgy hívhatunk, hogy az önmagunkkal szembeni kötelesség. Ez a fogalom egyebek között azt is megköveteli, hogy védekezzünk minden igazságtalanság ellen, melynek áldozatául eshetünk.

Mindez azt jelenti, hogy a Charta aláíróit nem valamiféle érdek, hanem csakis a kötelességérzet irányítja, vagyis egy olyan erkölcsi parancs, mely magasabb szinten helyezkedik el, mint a politikai elkötelezettség és jogok. Ez legalapvetőbb elvük, s egyszersmind ez az egyetlen elv, amelyre valamit építeni lehet.

A Charta aláírói nemcsak attól állnak távol, hogy a politikai funkciókat vagy jogokat illetéktelenül magukhoz ragadják, hanem az sincs szándékukban, hogy valamiféle erkölcsi hatalmat vagy társadalmi «lelkiismeretet» maguknak kisajátítsanak. Senki fölé nem helyezik magukat, és senki fölött nem ítélik meg. Nincs más ambíciójuk, mint a lehető legszilárdabban belevésni az emberek agyába azt a gondolatot, hogy van valamilyen felsőbb hatalom, melynek az emberek lelkiismeretileg alá vannak vetve; ez vonatkozik az államokra is, amelyek aláírták azt az óriási horderejű nemzetközi szerződést. Aláírásuk nem lehet opportunistai ígéret, pusztán azzal összhangban, amit a politikai élet játékszabályai előírnak, hanem elismerése annak, hogy a jog uralkodik a politika felett és nem fordítva.(...)

2. MIT ÉRT EL A CHARTA

Ezt a szöveget a kiváló cseh filozófus 1977 március 8-án, kórházi ágyán, néhány nappal halála előtt írta.

Sokan kérdezik, hogy a Charta 77 nem vezet-e majd az «éberség» megerősítéséhez, amelynek kellemetlen következményei azután a lakosságra ütnének vissza?

Nézzünk szembe őszintén a kérdéssel. A konformizmus semmilyen megnyilvánulási formája sem hatott eddig javítólag a helyzetre, ellenkezőleg, minden egyes alkalommal csak súlyosbította azt. Minél inkább félelemmel és szolgai alázattal találták magukat szemben a hatóságok, annál cinikusabbakká váltak. Egyetlen eszköz kényszerítheti őket a nyomás enyhítésére: ha megértetik velük, hogy az igazságtalanság és a diszkrimináció nem marad észrevétlen. Bármilyen körülmények között legyenek is, méltósággal kell cselekednünk: sem visszaretenteni, sem megfélemlíteni nem szabad hagyni magunkat. Az igazságot kell kimondanunk: ez a viselkedési forma oly mértékben ellenkezik a hatóságok cselekvési módjával, hogy nem maradhat hatás nélkül.

Természetesen lehetséges, hogy az egyéni esetek szintjén az elnyomás fokozódni fog. Még az is megtörténhet, hogy egyesek elvesztik állandónak tűnő állásukat, mely mindeddig biztos rév volt számukra: éjjeliőr, ablakmosó, kazánfűtő, segédápoló, stb. De mindez nem tarthat sokáig, mivel szükségszerűen kell valaki, aki elvégzi eme

Úgy gondoljuk, hogy a keleti világ jónéhány országában az aláírók azt remélték, hogy semmit sem kell megváltoztatniuk; hogy ugyanolyan módon kezelhetik a lakosságot, mint azelőtt, s hogy egyáltalán, minden marad a régiben. De az emberek - a többiek - sokat vártak tőle. Az egyszerű ember ebben a szerződésben látta az új, vagy inkább az egyetlen biztosítékot arra nézve, hogy sem a 20-as és 30-as évek szovjetúnióbeli eseményei, sem a mi 50-es éveink nem ismétlődhetnek meg, úgy mint ahogy a dolgok lejátszódtak; egy olyan korban, amikor ezek az államok nagyban esküdtek a szocializmusra és az emberiségre és azt bizonygatták, hogy a világ legszabadabb alkotmányával rendelkeznek.

A Helsinki-i konferencia után aláírt nemzetközi szerződések valami újat hoztak, reménységre jogosítva fel az emberiséget. Ez az új elem magyarázza azt, hogy a Charta és viharos fogadtatása oly hullámokat vert fel. Rámutatott arra, hogy az egyezmények gyakorlati alkalmazása korántsem olyan könnyű, mint azt remélni lehetett.

Senki a világon nem vonja kétségbe, - erről meg vagyok győződve, - hogy a Helsinki-i egyezményre szükség van, ha el akarjuk kerülni, hogy a jövőt háborúk és konfliktusok sújtsák. De csak ma döbrentünk rá arra, hogy milyen rettenetesen hosszú utat kell még megtenni ehhez. S hogy tudjuk, ez a Chartának köszönhető. A Chartának hála azt is tudjuk, hogy a világ csalódott, hogy fájdalmasan becsapva érzi magát várakozásában.

A hamis enyhülési politika lett ily módon leleplezve, és ez számos nyugati szocialistát és kommunistát arra készítetett, hogy felemelje hangját érdekünkben, s hogy követelje, bánjanak tisztességesen a Charta aláíróival.

A szocialista országok hosszú utat tettek meg az 50-es évek óta, ami az emberi jogok alkalmazását illeti. Miért tehát ez a nagy riadalom a vezetők körében? A kemény beszéd és bizonyos intézkedések méltatlansága ellenére nincs elvágva minden lehetőség. Valamelyes enyhülés érezhető - ámbár még igen csekély, szerintünk - mely nem következett volna be a Charta nélkül. Így történt,

hogy néhány új tagot felvettek a művészeti szervezetekbe, mindamellet - szégyenletes belépődíjként - azzal a kikötéssel, hogy írják alá az «anti-Chartát».

A mi szerepünk tehát a tanué. Mi arról tanuskodunk, hogy az emberek újra tudatára ébredtek: vannak dolgok, melyekért érdemes szenvedni, s hogy ezek a dolgok többnyire épp azok, melyekért élni érdemes. Azok a dolgok, amelyek nélkül a művészet, az irodalom, a kultúra, stb. nem egyéb, mint pusztá kenyérkereső foglalkozás.

Mindezt ma már tudjuk, és hogy ez így van, azt nem kis mértékben a Chartának köszönhetjük.

(A párizsi «Cahiers de l'Est»
9.-10. számában közölt szövegek
alapján.)